

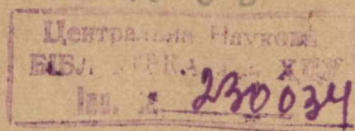
МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 21

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Випуск 3

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. О. М. ГОРЬКОГО

56 коп.

1М+1Ф

X21

Редакційна колегія:

Ю. Ф. Бухалов (відповідальний редактор), Я. С. Блудов, К. Г. Гавриш,
І. Д. Євдокимова (секретар), В. С. Манешин, О. О. Якуба.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ І СУБ'ЄКТИВНИХ
УМОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*А. Д. Перевозов*

Основоположники наукового комунізму встановили, що соціалістичні революції, як і революції взагалі, — закономірний результат суспільного розвитку, в ході якого складаються їх об'єктивні і суб'єктивні передумови. Об'єктивною основою соціалістичної революції є конфлікт між зростаючими продуктивними силами і старими виробничими відносинами, між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення, що виявляється у всій системі суперечностей капіталістичного суспільства, в непримиренному класовому антагонізмі між пролетаріатом і буржуазією, між трудящими і експлуаторами. Поглиблюючись і загострюючись, ці суперечності кінець кінцем роблять соціалістичну революцію неминучою. Визрівання об'єктивних передумов соціалістичної революції, однак, не означає, що революція можлива в перший-ліпший, довільно вибраний момент. Наявність у соціально-економічному і політичному становищі країни реальної можливості виникнення революції характеризується поняттям «революційна ситуація».

В. І. Ленін виявляв глибокий теоретичний і практичний інтерес до проблеми революційної ситуації, розуміючи її як сукупність об'єктивних перемін у розвитку суспільства, таке загострення його економічних, соціальних і політичних суперечностей, таку розстановку класових сил у країні, що роблять можливим у даний історичний момент відкритий виступ революційного класу з метою знищення панування експлуаторів. У роботах В. І. Леніна відзначаються такі характерні ознаки революційної ситуації: експлуатовані «низи» не хочуть жити по-старому, не бажають миритися з існуючим становищем; експлуаторські «верхи» не можуть жити, панувати, правити по-старому, криза політики пануючого класу; загострення, вище від звичайного, злиднів і бідунів пригноблених класів; екстраординарна активність мас; банкрутство опортуністичної політики угодовства, відхід мас від соціал-демократичних вождів наліво, до революційних ідей і революційних вождів¹.

Слід визнати, що автори деяких статей і підручників, говорячи про революційну ситуацію, нерідко обмежуються цитуванням або переказом відомої ленінської характеристики її ознак за роботою «Крах II Інтернаціоналу». Тим часом сам В. І. Ленін не схильний був канонізувати будь-яке своє визначення революційної ситуації, змінював його, виділяв ту чи іншу рису залежно від конкретної обстановки. Очевидно, об'єктом глибокого теоретичного аналізу має бути вся сукупність ленінських по-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 327; т. 19, стор. 188, 189, 221; т. 21, стор. 181; т. 28, стор. 261.

ложень, що стосуються революційної ситуації, її ознак, умов формування.

Найдокладніший аналіз розвитку поглядів В. І. Леніна на революційну ситуацію, ряд цікавих висновків щодо цього містять роботи Ю. А. Красіна¹. Деякі важливі риси вчення про революційну ситуацію розглянуті в монографії Г. Л. Фурманова², статтях М. Г. Левінтова³ та деяких інших роботах. У них, зокрема, порушується проблема співвідношення об'єктивних і суб'єктивних умов революції і в такому плані зіставляються поняття «революційна ситуація», «революційна криза», «загальнонаціональна криза». У зв'язку з обговоренням цих питань висловимо деякі міркування.

1. Про співвідношення понять «об'єктивні передумови революції» і «революційна ситуація». Погляд на революційну ситуацію як на сукупність об'єктивних факторів розвитку суспільства відповідає точці зору В. І. Леніна і є загальноприйнятим у нашій історичній і філософській літературі.⁴ Являючи собою комплекс об'єктивних перемін, революційна ситуація становить невід'ємну частину об'єктивних передумов революції, як поняття більш широкого. Тому вживання щодо неї терміну «об'єктивні передумови революції», або «об'єктивні умови революції», в деяких випадках правомірне, особливо коли йдеться про зіставлення з суб'єктивними передумовами. Але все ж таки це не тотожні поняття. Революційна ситуація виникає на ґрунті об'єктивних передумов революції, є їх результатом, свого роду сигналом про їх зрілість. Об'єктивні передумови спричиняють революційну ситуацію, знаходять в ній своє концентроване виявлення.

Для правильного розуміння співвідношення цих понять, переходу першого в друге важливе значення має те, що говорив Ленін про особливий поворот подій, конфлікт, який, при дозрілості об'єктивних передумов революції, здатний відіграти роль безпосереднього спонукального поштовху до створення революційної ситуації. (В. І. Ленін вживає тут термін «привід»). У зв'язку з цим дуже цікаві думки є в статті «Про оцінку поточного моменту» (листопад 1908 р.). В. І. Ленін писав, що Росія переживає період затишшя визвольного руху, розгулу реакції, але об'єктивні завдання революції ще не вирішені, і тому нове революційне піднесення неминуче. Які конкретні причини викличуть це піднесення, сказати наперед неможливо. «Досвід російської революції, як і досвід інших країн, незаперечно свідчить, що коли є в наявності об'єктивні умови глибокої політичної кризи, то найдрібніші і найбільш, здавалося б, віддалені від справжнього вогнища революції конфлікти можуть мати найсерйозніше значення, як привід, як крапля, що переповнює чашу, як початок повороту в настрої і т. д.»⁵. Перебіг подій підтвердив

¹ Див. Ю. А. Красін. В. И. Ленин о революционной ситуации. «Вопросы философии», 1958, № 4; Ленинская теория социалистической революции. Л., 1960; В. И. Ленин и проблемы марксистской теории социалистической революции. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. М., 1964; Проблемы социалистической революции и современности. «Вопросы философии», 1965, № 11.

² Див. Г. Л. Фурманов. Развитие В. И. Лениным исторического материализма на основе обобщения опыта Октябрьской революции и строительства социализма в СССР. Изд-во Моск. ун-та, М., 1962.

³ Див. М. Г. Левинтов. В. И. Ленин об определении революционной ситуации. «Уч. зап. УГПИ», т. XVII, вып. III, Ульяновск, 1962; Некоторые аспекты ленинской теории революции. «Вопросы философии», 1966, № 4.

⁴ Виняток становить, мабуть, лише дане в «Энциклопедическом словаре» визначення революційної ситуації як «сукупності об'єктивних і суб'єктивних умов, що роблять соціальну революцію цілком назрілою» («Энциклопедический словарь», т. 2, М., 1964, стор. 296). Плутанина створюється приєднанням до трьох відомих ознак революційної ситуації «спроможності передового класу на революційні дії» (там же).

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 239.

ленінський прогноз. З кінця 1910 р. в країні почалося політичне пожвавлення, з'явилися ознаки зростання революційних настроїв у масах. Але справжнє, рішуче революційне піднесення почалося в зв'язку з квітневими подіями 1912 року. Приводом до переходу революційного настрою мас у революційне піднесення став Ленський розстріл. Саме після нього піднялася хвиля могутніх забастовок, страйковий рух набув загальнонародного значення. Улітку 1913 р. Ленін заявив про те, що країна переживає революційне становище, що політична криза загальнонаціонального масштабу в Росії в наявності¹.

У роботі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» В. І. Ленін підкреслював, маючи на увазі Англію, що не можна знати наперед «той привід, який спонукає нині ще сплячі пролетарські маси прийти в рух і підведе їх щільно до революції»². Тому комуністи повинні використовувати будь-які конфлікти з метою революційного виховання мас, повинні бути готовими до того, щоб вчасно нащупати, вірно визначити той особливий поворот подій, що підведе маси до справжньої, рішучої революційної боротьби³. Ленін вважав, що роль приводу до створення революційної ситуації може відіграти великий страйк, голодний бунт, колоніальний заколот, бідування, викликані війною, парламентська або інша внутрішня політична криза, зовнішньополітична криза, що впливає з заплутаних імперіалістичних суперечностей і т. п.⁴.

Ленінське вчення про революційну ситуацію перевірене й підтверджене історичним досвідом робітничого руху багатьох країн. Разом з тим величезні зміни, що відбулися після другої світової війни, вносять нові риси в процес формування революційної ситуації у тій чи іншій країні. Це зазначають учасники дискусій з проблем революційної боротьби робітничого класу, що відбуваються в останні роки у міжнародному комуністичному русі. Цікаві думки з цього приводу є в статті члена Виконкому Комуністичної партії Іспанії Сантьяго Альвареса⁵. У сучасних умовах, говорить Альварес, поштовхом до виникнення революційної ситуації, як і раніше, може бути погіршення становища народних мас (особливо в поєднанні з іншими процесами), загострення міжнародних відносин, що загрожує небезпекою руйнівної війни, спроба реакційного перевороту, прийняття реакційних законів, криваві репресії проти трудящих і т. ін. Але до революційної ситуації, зокрема в розвинених капіталістичних країнах, можуть привести також і фактори, вибухова сила яких не сконцентрована в часі так, як у вказаних вище випадках. Революційна ситуація може скластися не в зв'язку з якимись надзвичайними обставинами, а внаслідок «звичайного» розвитку капіталістичного суспільства, в результаті наполегливої, послідовної боротьби робітничого класу і його союзників за глибокі соціально-економічні і політичні реформи. С. Альварес висловлює припущення, що в цьому випадку форми вияву революційної ситуації можуть бути не такими гострими й бурхливими, як у минулих революціях⁶.

2. Про роль суб'єктивних факторів у формуванні революційної ситуації. Об'єктивний характер змін, які становлять зміст революційної ситуації, зовсім не означає, що робітничий клас і його політичний авангард не здатні впливати на процес її формування. Розвиток об'єктивних і суб'єктивних передумов революції ніяк не мож-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 188, 189.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 73.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 72—73.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 130; т. 31, стор. 73.

⁵ Див. С. Альварес. Некоторые вопросы революционной ситуации. «Проблемы мира и социализма», 1963, № 12 (64).

⁶ Див. С. Альварес. Назв. стаття, стор. 21.

на розглядати як дві паралельних, що не залежать одна від одної, низки подій. Навпаки, між ними існує складна взаємодія, внаслідок якої об'єктивне переходить в суб'єктивне, а суб'єктивне — в об'єктивне. Вся історія — безперервний ланцюг таких взаємопереходів, без яких взагалі неможливий був би поступовий розвиток людського суспільства. Навряд чи можливо заперечувати те, що зростання невдоволення, заворушення трудящих мас, їх небажання терпіти існуючий стан речей зазнає певного впливу з боку партії робітничого класу, прискорюється комуністичною пропагандою та агітацією. Немає сумніву також, що викривальна діяльність, уміла наступальна тактика партії робітничого класу, яка використовує суперечності в лавах своїх ворогів, здатна наблизити дозрівання «кризи верхів», посилити вагання серед нестійких спільників буржуазії, прискорити розклад угодовських партій.

В. І. Ленін завжди рішуче виступав проти змішування об'єктивних і суб'єктивних сторін робітничого руху, був найнепримиреннішим супротивником волюнтаризму в політиці. Але в той же час він визнавав активну роль політичного авангарду пролетаріату, його здатність певним чином впливати на створення об'єктивних умов революції. У жовтні 1910 р. в статті «Уроки революції» Ленін висловив думку, що царська влада не встояла б, якби по всій Росії була досягнута така сила страйкового руху, як в Ризі, котра значно випередила щодо цього петербурзький і московський промислові райони. Але ступінь активності широких народних мас у революції — це момент об'єктивний, незалежний від бажання передових робітників. Такого натиску, говорив Ленін, не можна викликати штучно. І все ж, маючи на увазі майбутні класові бої, він тут же підкреслював, що могутній революційний натиск, спроможний змести самодержавство, можна й треба *підготувати* роками упертої роботи партії в масах¹.

Криза «верхів», як відомо, є одним з основних елементів об'єктивної революційної ситуації. Проте навесні 1920 р., говорячи про політичне становище в Англії, В. І. Ленін зазначає, що передові представники робітничого класу вмілою тактикою повинні прискорити кризу «в е р х і в», допомогти масам винести уроки з власного політичного досвіду і зайняти позицію, сприятливу для пролетарського авангарду. Ленін посилався при цьому на досвід більшовиків періоду підготовки Жовтня². І дійсно. Хіба настав би в Росії 1917 року так швидко і такий повний політичний крах буржуазного Тимчасового уряду, якби до всіх глибоких об'єктивних причин не додалася повсякденна, наполеглива, героїчна робота партії більшовиків у масах, робота по переконанню, завоюванню, організації мас?

Досвід міжнародного комуністичного руху підтвердив правильність ленінського висновку про активну роль пролетарської партії в прискоренні обумовленого об'єктивними факторами процесу створення революційної ситуації. Перший секретар ЦК Компартії Уругваю Родней Арісменді говорить, спираючись на досвід країн Латинської Америки, що в сучасних умовах посилюється залежність визрівання революційної ситуації «від спроможності авангарду повести маси на боротьбу, від гнучкості його тактики, від енергійності і бойовитості його дій»³. У розвинених капіталістичних країнах створення революційної ситуації може бути прискорене упертою наступальною боротьбою широких мас трудящих, керованих робітничим класом, проти монополій за глибокі соціаль-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 265.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 62—66, 69.

³ Р. Арісменді. Некоторые актуальные аспекты революционного процесса в Латинской Америке. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 10 (74), стор. 17.

но-економічні і політичні реформи. Спроби правлячого класу та його держави перейти до контрнаступу викликать нове посилення активності мас, їх натиску на позиції монополій. Один з керівників Компартії Данії Іб Ньорлунд говорить: «Невід'ємною частиною досвіду міжнародного робітничого руху можна вважати положення про те, що боротьба за реформи сприяє створенню передумов для виникнення революційної ситуації як у тому, що стосується небажання «низів» жити по-старому, так і в тому, що стосується нездатності «верхів» продовжувати своє панування старими методами»¹.

Отже, суб'єктивні фактори відіграють певну роль у формуванні революційної ситуації. Але може виникнути питання, чи не стирається при цьому грань між об'єктивним і суб'єктивним, чи не створює такий підхід сприятливі умови для волюнтаризму? Певна небезпечність змішування об'єктивного і суб'єктивного, прийняття власного нетерпіння за наявність об'єктивної революційної ситуації дійсно є. Тут треба мати на увазі таке: 1. Об'єктивна сторона соціалістичної революції — це те, що в даний момент не залежить від робітничого класу і його партії, дане їм як обстановка, як умови їх свідомої, цілеспрямованої діяльності. 2. Надзвичайно важлива з політичного погляду грань між об'єктивним і суб'єктивним не порушується від визнання деякої рухомості її в плані історичному, в тому якраз розумінні, що об'єктивне, незалежне від волі і бажань пролетарського авангарду в даний момент, могло скластися і справді складається під впливом факторів не тільки об'єктивних, але й суб'єктивних. 3. Суб'єктивне стає фактором, що бере участь у виникненні і визріванні революційної ситуації лише остільки, оскільки воно веде кінець кінцем до змін об'єктивних, оскільки тут суб'єктивне переходить в об'єктивне.

Чітке розрізнення об'єктивних і суб'єктивних умов революції має не тільки теоретичне, але й величезне політичне значення. Революційну ситуацію, як і революцію в цілому, не можна викликати штучно, не можна «проголосити» рішенням революційної партії. Ігнорування цієї обставини, спроби підняти маси на боротьбу при відсутності революційної ситуації можуть завдати великої шкоди революційному рухові, приректи на поразку революційні сили і перш за все — політичний авангард робітничого класу. Історія міжнародного робітничого й комуністичного руху знає переконливі докази правильності цього висновку. Досить пригадати тяжкі наслідки сектантської, авантюристичної політики групи Захаріадіса для Комуністичної партії Греції і всього визвольного руху грецького народу, що були виявлені Шостим (березень 1956 р.) і Сьомим (лютий 1957 р.) пленумами ЦК КППГ².

Зараз особливо актуально звучать слова одного з керівників героїчної революційної війни іспанського народу, члена Виконкому Компартії Іспанії Енріке Лістера про помилковість і шкідливість погляду, нібито самі збройні виступи, партизанські вогнища, при відсутності в країні відповідних об'єктивних умов, здатні бути засобом швидкого формування революційної ситуації. «В наш час дуже багато говорять (а в деяких випадках ще й намагаються здійснити це на практиці) про «вогнище», яке здатне викликати революційну ситуацію. Подібна помилкова «теорія» відкидається марксистсько-ленінським вченням про цю форму боротьби, вона викривається також самим життям, революційною практи-

¹ К столетию I Интернационала. Международная научная сессия. «Проблемы мира и социализма», 1964, № 11 (64), стор. 69.

² Газ. «За прочный мир, за народную демократию», 30 березня 1956 р.; VII расширенный пленум ЦК Коммунистической партии Греции, М., «Знание», 1957, стор. 47—56, 62.

кою. Революційну ситуацію не можна створити штучно. Ні одне «вогнище», ні десятки таких «вогнищ» самі по собі не можуть створити революційної ситуації¹.

3. Про діалектику переростання об'єктивного в суб'єктивне в ході розвитку революційної ситуації. Революційна ситуація створює реальну можливість повалення експлуататорів. Однак у перетворенні можливості в дійсність вирішальну роль відіграє свідома, цілеспрямована діяльність класів і партій, їх боротьба. Можливість перемоги революційних класів не є єдиною. Не можна ігнорувати також можливість того, що буржуазія знайде спосіб розколоти, ослабити сили революції, вийти із скрутного становища, продовжити своє панування. Революційна обстановка, таким чином, містить у собі принаймні дві можливості. За кожною з них стоять певні класові сили. Тільки боротьба цих сил, революційна практика може вирішити, яка з можливостей стане дійсністю. Кінець кінцем усе залежить від спроможності пролетаріату і його партії використати революційну ситуацію для переможної соціалістичної революції. Ось чому Ленін підкреслював, що революція виникає не з усякої революційної ситуації, а лише з такої, коли до об'єктивних перемін приєднуються суб'єктивні — сила і готовність революційної армії, здатність революційного класу на досить міцні, щоб зломити опір експлуататорів, революційні масові дії².

Проблема суб'єктивних передумов революції, як така, не є предметом розгляду в цій статті. Нас цікавить взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів у передреволюційний час, зокрема процес визрівання суб'єктивних умов у ході розвитку революційної ситуації. У літературі певні погляди на це висловлювались, головним чином, у зв'язку з зіставленням понять «революційна ситуація», «революційна криза», «загальнонаціональна криза». Майже всі автори сходяться на тому, що названі поняття мають багато спільного: всі вони характеризують передреволюційний стан суспільства, констатують готовність об'єктивних умов революції, визначають момент різкого загострення класових протиріч, які підводять щільно до революції. Але що стосується наявності в цих поняттях моменту готовності суб'єктивних умов, то тут єдиної думки немає. Дехто (зокрема, Ю. А. Красін, Г. Л. Фурманов, М. Г. Левінтов) вважає, що між категоріями «революційна ситуація», з одного боку, «революційна криза» та «загальнонаціональна криза», з другого, існує принципова різниця в тому розумінні, що останні містять у собі момент готовності не тільки об'єктивних, але й суб'єктивних передумов революції³.

Між вказаними поняттями, мабуть, дійсно є деяка різниця. Але для того, щоб вирішувати питання про їх співвідношення, про те, що в них спільне і що відмінне, необхідно перш за все розібратися в змісті кожного з них, зіставити їх характерні риси, ознаки. Оскільки суть проблеми полягає в з'ясуванні співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в передреволюційному стані суспільства, то, очевидно, щоб розглядати революційну кризу, загальнонаціональну кризу як поняття, що втілюють готовність і об'єктивних і суб'єктивних умов революції, необхідно чітко

¹ Э. Листер. Из опыта партизанской борьбы в Испании (1939—1951). «Проблемы мира и социализма», 1965, № 2 (78), стор. 62.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 325—327; т. 21, стор. 182.

³ Ю. А. Красін. Ленинская теория социалистической революции, стор. 93—94; Ю. А. Красін. В. И. Ленин и проблемы марксистской теории социалистической революции, стор. 12—13; Г. Л. Фурманов. Развитие В. И. Лениным исторического материализма на основе обобщения опыта Октябрьской революции и строительства социализма в СССР, стор. 90—91; Н. Г. Левинтов. В. И. Ленин об определении революционной ситуации, стор. 39; Н. Г. Левинтов. Некоторые аспекты ленинской теории революции, стор. 28.

увяляти, який ступінь готовності яких саме суб'єктивних ознак мається на увазі. Інакше вказаний висновок залишиться безпідставним.

Зрозуміло, між учасниками обговорення цих питань повинна бути єдність у розумінні того, що слід вважати, точніше, що є об'єктивним, а що суб'єктивним у процесі визрівання пролетарської революції. Зміст цих категорій у суспільному розвитку не є даним раз і назавжди. Він змінюється в залежності від характеру історичних процесів, від того, який клас виступає як суб'єкт. Суб'єктивним фактором суспільного розвитку в широкому розумінні є свідомо, цілеспрямована, організована діяльність народних мас, класів, партій, окремих осіб. Але коли мова йде про соціалістичну революцію, про діяльність авангарду пролетаріату і його партії — і політична поведінка буржуазії, і вагання дрібнобуржуазних мас міста й села, і стихійне збудження, невдоволення, революційне піднесення в самому робітничому класі, — все це умови об'єктивні. Вище вже відзначалося, що об'єктивне в революційній боротьбі робітничого класу — це все те, що в даний момент не залежить від волі свідомого пролетарського авангарду, що дане йому як історична обстановка, як умови його діяльності. Суб'єктивне — це свідомо, цілеспрямована, організована революційна діяльність пролетаріату, його партії, їх політична лінія, стратегія і тактика.

Серйозна спроба обґрунтувати принципову відміну загальнонаціональної кризи від революційної ситуації має місце лише в роботах Ю. А. Красіна. Він вважає, що ознаками, які свідчать про готовність суб'єктивних умов під час загальнонаціональної кризи, є усвідомлення масами неможливості жити по-старому та їх свідомий поворот на сторону революційної партії робітничого класу¹. Спробуємо розглянути наведені аргументи, з'ясувати, чи справді вказані ознаки принципово відрізняють загальнонаціональну кризу від революційної ситуації та чи означають ці зміни готовність суб'єктивних умов революції.

Що стосується першого доводу, то про принципову різницю між поняттями «загальнонаціональна криза» і «революційна ситуація» неправомірно говорити тому, що момент усвідомлення масами неможливості жити по-старому однаково властивий і першому і другому поняттям. Адже таке усвідомлення неодмінно передуює небажанню «низів» жити по-старому, а тим більше їх екстраординарній активності. Те, що тут мається на увазі певний ступінь розвитку революційної свідомості мас, не міняє того факту, що на цій стадії ми маємо процес об'єктивний, обумовлений життєвим досвідом самих мас, такий, що безпосередньо не залежить від волі пролетарського авангарду. Аналізуючи наростання революційної кризи, що привела до Жовтневої революції, В. І. Ленін цілком виразно зараховує розуміння масами необхідності повалення Тимчасового уряду до *об'єктивних передумов* успішного збройного повстання². Усвідомлення неможливості жити по-старому є попередньою умовою будь-яких, в тому числі неорганізованих, стихійних, форм боротьби трудящих проти експлуататорів. Вони притаманні і бунтареві і революціонерів, здатному до організованої боротьби. Само по собі таке усвідомлення ніяк не можна розцінювати як ознаку готовності суб'єктивних умов революції, оскільки воно ще не означає зрілості полі-

¹ Див. Ю. А. Красін. В. И. Ленин о революционной ситуации, стор. 49; Ленинская теория социалистической революции, стор. 92—93. З автореферату, опублікованого в 1964 р., видно, що точка зору автора в цьому питанні не змінилася (В. И. Ленин и проблемы марксистской теории социалистической революции, стор. 12—13). Таку думку повторює Ю. М. Чернецовський у книзі «Борьба В. И. Ленина против каутскианской ревизии марксизма». (Лениздат, 1965, стор. 104—105).

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24; стор. 201—202; т. 26, стор. 5—7.

тичної армії революції, готовності мас до організованої революційної боротьби під керівництвом політичного авангарду робітничого класу.

Набагато складніше стоїть справа з оцінкою такого важливого моменту, як свідомий поворот мас на сторону партії робітничого класу. Зазначимо, що цей момент також не дає підстав для висновку про те, що між поняттями «загальнонаціональна криза» і «революційна ситуація» є принципова різниця і що саме така точка зору В. І. Леніна з цього питання, як вважає Ю. А. Красін. Відхід мас від угодівців та перехід їх на сторону революційної пролетарської партії не є специфічною рисою загальнонаціональної кризи. Він так само становить характерну рису і революційної ситуації. Як уже зазначалося, Ленін вважав важливим показником наявності революційної ситуації, її ознакою «процес розколу старих, згнилих, соціалістичних партій, процес *відходу мас* пролетаріату від соціал-шовіністських вождів наліво, до революційних ідей і настрів, до революційних вождів»¹. На жаль, на цю сторону ленінської характеристики революційної ситуації в нашій науковій літературі досі зверталось мало уваги. Проте, вона надзвичайно важлива для розуміння і суті революційної ситуації, і діалектики визрівання суб'єктивних умов революції.

У своїх роботах В. І. Ленін ніде не проводить принципової різниці між поняттями «революційна ситуація», з одного боку, «революційна криза», «загальнонаціональна криза» — з другого. Навіть більше, він нерідко вживає ці поняття як тотожні. Наприклад, дана влітку 1913 р. у статтях «Майовка революційного пролетаріату» та «Розпущена Дума і розгублені ліберали» характеристика революційної кризи, «політичної кризи в загальнонаціональному масштабі»² за своїм змістом збігається з визначенням революційної ситуації у роботі «Крах II Інтернаціоналу» (травень—червень 1915 р.). Істотна різниця полягає лише в тому, що в 1915 р. Ленін додав до цього визначення момент загострення соціально-економічних протиріч³. Характеристика загальнонаціональної (яка зачіпає і експлуатованих і експлуататорів) кризи, що міститься в «Дитячій хворобі «лівизни» в комунізмі»⁴, також не дає підстав думати про внесення Леніним принципових змін у тлумачення цих понять.

Але ж справа не тільки в співвідношенні понять «революційна ситуація» і «загальнонаціональна криза». Нас цікавить перш за все діалектика розвитку об'єктивних і суб'єктивних умов у передреволюційний період. Тут треба визнати, що Ю. А. Красін порушує справді цікаві питання, які заслуговують найсерйознішого обговорення. Йдеться про дуже складний вузол взаємозв'язку і взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників. З одного боку, процес розчарування мас політикою угодівців, їх відхід від дрібнобуржуазних вождів і свідомий перехід на сторону революційної партії пролетаріату—це процес об'єктивний, він розвивається не за бажанням партії, не згідно з рішеннями її керівних органів, а під впливом власного політичного досвіду мас. Партія може допомогти масам зробити висновки з досвіду, прискорити розчарування в політиці угодівців, але вона не може «організувати» перехід мас на свою сторону.

У статтях і листах 1917 р. В. І. Ленін розглядає перехід мас на бік більшовиків як факт, що свідчить про наявність об'єктивних передумов революції. З цього погляду становить особливий інтерес стаття «Криза назріла» (вересень 1917 р.), де йдеться саме про загальнонаціональну кризу. Які симптоми, на думку Леніна, свідчать про те, що така криза

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 261.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 188, 221.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 62.

дійсно назріла? Стало фактом селянське повстання; різко загострилися суперечності між пригнобленими національностями Росії та урядом; солдати не хочуть воювати, фінляндські війська і Балтфлот повністю відкололися від уряду; виник гострий конфлікт між урядом і залізничниками; широкі маси відвернулися від коаліції і на виборах до Рад голосують за більшовиків¹. Усі ці ознаки, вважає Ленін, характеризують об'єктивну обстановку в Росії. У цьому нас також переконує написаний кількома днями раніше лист «Марксизм і повстання». Перелічуючи по суті ті ж самі зміни (за більшовиками — більшість класу, більшість народу, в країні всенародне революційне піднесення, серед робітників і солдат — «озвіріння», кипуча ненависть і до Керенського і до угодівців), Ленін підкреслює: «Перед нами в наявності всі об'єктивні передумови успішного повстання»².

З другого боку, характерний для революційної ситуації і загальнонаціональної кризи процес відходу мас від угодівців та їх свідомого переходу на бік революційної пролетарської партії, безперечно, являє собою важливий етап на шляху розвитку суб'єктивних передумов революції, формування політичної армії робітничого класу. Ю. А. Красін має рацію, коли каже, що в ході виникнення й розвитку революційної ситуації виявляється діалектична єдність об'єктивних і суб'єктивних умов революції³. Проте процес складання суб'єктивних передумов революції і готовність цих передумов — далеко не те ж саме. У ряду випадків, при найбільш сприятливому для пролетаріату розвитку подій, суб'єктивні передумови досягають на момент рішучого бою необхідного для його успіху ступеня готовності. Так було восени 1917 р. в Росії, де дозрівання політичної кризи загальнонаціонального масштабу привело до формування навколо партії більшовиків політичної армії соціалістичної революції. Але ж так буває не завжди. Неправильно вважати, що революційна ситуація у стадії найбільшого її загострення, загальнонаціональна криза обов'язково означають готовність суб'єктивних передумов революції. Це суперечить історичним фактам.

У 1920 р. Італія переживала гостру революційну кризу. У статті «Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії» (листопад 1920 р.), відзначаючи наявність в країні «загострення загального революційного становища», кажучи про те, що «революційна криза назріває в загальнонаціональному масштабі», що країна перебуває «напередодні» революції, В. І. Ленін висловлював занепокоєння з приводу відсутності необхідних суб'єктивних умов. Серед пролетаріату Італії зростав могутній стихійний рух. Слідом за ним піднімалось на боротьбу і найбідніше селянство. Але робітничий клас і його союзник не були згуртовані навколо бойового революційного авангарду, не являли собою організованої політичної армії революції, бо в країні тоді ще не було партії, здатної стати вождем революції. Саме про це і говорив Ленін: «Тепер найбільш необхідне і безумовно необхідне для перемоги революції в Італії полягає в тому, щоб дійсним авангардом революційного пролетаріату в Італії зробилась партія цілком комуністична, нездатна завагатися і проявити слабкість у рішучий момент...»⁴.

«Факти підтвердили, що Ленін мав рацію, — писав П'єтро Секк'я. — У 1919—1920 роках в Італії існували об'єктивні умови для перемоги революційного руху, але не було партії, і це виявилось вирішальним фак-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 54—57.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 6.

³ Ю. А. Красін. В. І. Ленин и проблемы марксистской теории социалистической революции, стор. 12.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 343.

тором»¹. Комуністична партія Італії народилася у січні 1921 р., але було уже занадто пізно. Робітничий клас Італії зазнав поразки внаслідок внутрішнього розброду, явної невідповідності між величезною реальною силою мас і відсутністю дієздатного революційного керівництва боротьбою².

У Німеччині 1923 р. розвиток революційної ситуації привів до гострої революційної кризи, що охопила всю країну і дійшла до прямих збройних сутичок пролетаріату з буржуазією. У Саксонії і Тюрінгії були створені робітничі уряди, в Гамбурзі вибухнуло повстання. Однак перебіг подій так і не спричинив пролетарську революцію. Ернст Тельман писав про ці події: «...трагедія полягала в розриві між об'єктивно нарізною революційною ситуацією, з одного боку, і суб'єктивною слабкістю німецького пролетаріату, викликаною відсутністю цілеспрямованої партії, з другого»³.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки:

1. Поняття «революційна криза», «загальнонаціональна криза» принципово не відрізняються від поняття «революційна ситуація». Між ними існують певні відмінності, які і мають стати об'єктом спеціального дослідження. Але в головному зміст цих понять збігається. Вони означають об'єктивний стан суспільства напередодні революції. І в усякому разі не містять у собі як обов'язковий момент готовності суб'єктивних передумов революції.

2. Об'єктивні й суб'єктивні передумови революції справді органічно поєднані, вони зв'язані відношеннями взаємодії і взаємопереходів. У передреволюційний період інтенсивно розвиваються два процеси, точніше, дві сторони єдиного процесу: визрівання до ступеня найбільшого загострення об'єктивних передумов та створення суб'єктивних передумов революції. У ході розвитку об'єктивної революційної ситуації, в обстановці гострої революційної кризи (мабуть, слід погодитися з думкою Ю. А. Красіна, який розглядає загальнонаціональну кризу як вищу фазу розвитку революційної ситуації, момент її найбільшого загострення) поступово визрівають і суб'єктивні умови, формується політична армія робітничого класу.

3. Проте відносна одночасність зазначених процесів ніякою мірою не означає їх обов'язкової синхронності щодо досягнення необхідної для революції готовності. Риси кожної революції суголосно індивідуальні, якщо мова йде про форми, темпи її розвитку. Як швидко буде йти процес визрівання суб'єктивних умов у кожному конкретному випадку, якого ступеня готовності досягнуть вони в момент найбільш гострих класових конфліктів — цього наперед сказати не можна, це може вирішити лише сам хід подій (певна річ, при активній участі пролетарського авангарду). Категорії «об'єктивні умови революції» та «суб'єктивні умови революції» самі по собі достатньо визначені. Можна говорити про можливість і доцільність висунення понять, що відбивали б різні ступені їх органічної єдності. Щодо одночасної готовності тих і інших, то, на нашу думку, її не можна висловити ніякими специфічними поняттями, крім самої революції. У всякому разі критерієм тут може бути тільки революція.

Політична армія революції утворюється на основі могутнього революційного піднесення народних мас, що має об'єктивний характер. У цій діалектиці переростання об'єктивного в суб'єктивне якраз і полягає весь

¹ П'єтро Секк'я. Влияние Октябрьской революции в Италии. Госполитиздат, М., 1958, стор. 77.

² Див. «Тридцать лет жизни и борьбы Итальянской коммунистической партии». М., Изд-во иностр. л-ры, 1953, стор. 56—58.

³ Вилли Бредель. Эрнст Тельман. Изд-во иностр. л-ры, М., 1955, стор. 83.

глибокий зміст, уся «таємниця» народження революції. Найвищим моментом і останнім кроком розвитку об'єктивних умов революції, що характерний для революційної ситуації, є перехід більшості робітничого класу, широких мас трудящих на бік революційної партії пролетаріату. Це саме той вузловий момент, коли об'єктивне переходить у суб'єктивне. Як і коли це відбувається, де тут грань між тим і іншим?

Цей перехід відбувається тоді, коли широкі верстви пролетаріату і непролетарських трудящих мас, переконавшись на власному досвіді в правоті революційної партії робітничого класу, відповідності її гасел, її політики корінним життєвим інтересам трудящих, стають на бік пролетарського авангарду, під його знамена, під його політичне керівництво. Саме з цього моменту поведінка мільйонів людей перестає бути об'єктивною умовою соціалістичної революції, переходить у сферу суб'єктивного. У міру того, як об'єктивний розвиток подій і правильна політика марксистсько-ленінської партії приводять до створення політичної армії революції, дії трудящих мас, хід революційної боротьби, її успіх усе більше залежать від правильного політичного керівництва партії, від ступеня свідомості і організованості, революційної рішучості і стійкості робітничого класу та його союзників.

ОБГРУНТУВАННЯ В. І. ЛЕНІНИМ ПРОЛЕТАРСЬКОГО МОРАЛЬНОГО ІДЕАЛУ В БОРОТЬБІ З НАРОДНИЦТВОМ І «ЛЕГАЛЬНИМ МАРКСИЗМОМ»

Є. Б. Мазаєва

Дбаючи про формування свідомості робітничого класу, В. І. Ленін вважав необхідним показати «в усій його величї і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал...»¹.

Виходячи з ленінських вказівок, Програма нашої партії і XXIII з'їзд КПРС поставили перед радянськими філософами завдання розкрити зміст комуністичного ідеалу у всіх його різноманітних проявах. За останні роки з'явилося чимало статей і брошур, присвячених цій проблемі².

Але робіт, в яких би систематизувались ленінські ідеї про комуністичний моральний ідеал, поки що дуже мало. Автор даної статті прагне показати, як Ленін ще в ранніх своїх творах, критикуючи ідеалістичну етику народників і «легальних марксистів», всебічно розробив це важливе теоретичне питання. Саме тепер, коли буржуазні ідеологи намагаються довести відсутність у комуністів інтересу до духовних цінностей, має велике значення показ того, яку велику увагу приділяли класики марксизму обґрунтуванню комуністичних ідеалів.

Питання про походження, природу і значення ідеалів науково вперше було розв'язане марксизмом. К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що ідеали — продукти матеріальних умов життя суспільства, що вони відображають ті економічні відносини, які панують в дану епоху. Маркс і Енгельс, визначивши ідеал як уявлення про революційні завдання, що їх диктують матеріальні умови якому-небудь пригнобленому класові³, підкреслювали тим самим властиву його природі діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного. Формуючись у процесі людської практики, ідеал включає в себе елементи, що об'єктивно властиві людським відносинам, внаслідок чого його зміст об'єктивний. Разом з тим зміст ідеалу суб'єктивний, оскільки будь-який ідеал — продукт свідомості людини.

Маркс і Енгельс виділили політичний, моральний, естетичний ідеали пролетаріату, вважаючи кожне з них складовою частиною суспільного ідеалу. Комунізм як соціальний ідеал і є уявлення про такий суспільний лад, коли знищується експлуатація людини людиною, створюються умови для всебічного розквіту особи. Комунізм як моральний ідеал є уяв-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 89.

² Див. Е. Громов. Проблема идеала в философии. «Вопросы философии», 1960, № 12; Л. Архангельский. О коммунистическом нравственном идеале. «Вопросы философии», 1961, № 11; Е. Ильенков. Проблема идеала в философии. «Вопросы философии», 1963, № 2; С. Иконникова. Нравственный идеал и его отношение к действительности. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1963; В. Сухомлинский. Нравственный идеал молодого поколения, М., 1965; Е. Хильбиг. Нравственный идеал в марксистско-ленинской этике. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1965 та інші.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 400.

лення пролетаріату про найбільш досконалий зразок людської поведінки і відносин між людьми. До змісту ідеалу слід включити не тільки риси і якості, що їх визнає кращими даний клас, але й ті, найбільш досконалі, які створило людство за свою багатовікову історію.

В. І. Ленін розвинув далі марксистську концепцію морального ідеалу. У його творах викладена струнка наукова система поглядів на комуністичний моральний ідеал, розкрита перспектива морального удосконалення особи в умовах соціалізму, створене вчення про комуністичний ідеал як вищий критерій моральності.

У 90-ті роки В. І. Ленін очолив боротьбу російських марксистів проти народництва і «легального марксизму». Вожді ліберального народництва Михайловський і Кареев, всіляко гудячи марксизм, намагались довести, що детермінізм матеріалістичного вчення виключає можливість створення будь-яких ідеалів.

Пропагуючи свої дрібнобуржуазні ідеали як «найбільш наукові і моральні», народники ігнорували об'єктивні закономірності суспільного розвитку. Вважаючи, що соціологія повинна «почати з деякої утопії», Михайловський висунув вимогу «творчого» вироблення ідеалів. Він твердив, що ідеал зовсім не повинен бути зв'язаний з суперечливістю і недосконалою дійсністю, а мусить включати в себе тільки бажане. Тому до його змісту входять лише ті вимоги, які заслуговують «морально позитивної» оцінки. Джерело ідеалів народники бачили в «критично мислячих особах», які не тільки здатні пропонувати суспільству модель найбільш досконалої моральної дії, але також спроможні організувати умови для здійснення цього ідеалу на практиці.

Вважаючи найвищим суспільним ідеалом кооперування селян і кустарів в общині на основі товарно-капіталістичного господарства, народники гадали, що всередині общини самі по собі виникнуть досконалі моральні відносини мирного співробітництва і взаємопідтримки, яких побажають додержуватись інші верстви російського суспільства. Михайловський твердив, що общинні відносини є морально ідеальні і виражають суть соціалізму¹. Засуджуючи експлуатацію, безробіття, жорстокість капіталізму, народники писали, що капіталізм веде людство до морального регресу. Замість капіталістичних відносин вони пропонували здійснення таких принципів, за якими нічим не обмежена свобода діяльності сполучалась би з підкоренням встановленим державою порядкам, загальний добробут розвивався б у межах ідилічної підтримки бідних громадян заможними верствами населення, загальна рівність співіснувала б з демократизованим самодержавством.

По суті народники мріяли зберегти «хороші» сторони капіталізму, усунувши «погані». Достатнім критерієм істинності такого ідеалу вони вважали своє власне визнання його «бажаності». Тому вони безустанно вимагали моральної реформи, абсолютно не враховуючи напрямок розвитку суспільства.

Борючись проти цих поглядів, критикуючи суб'єктивну соціологію народників, В. І. Ленін розв'язав питання про співвідношення ідеалів і дійсності, встановив критерій істинності ідеалів, показав зв'язок морального ідеалу з класовим інтересом, визначив значення ідеалу у вихованні революційної активності мас.

Марксизм, вчить В. І. Ленін, вимагає тверезого врахування всіх фактів незалежно від того, подобаються вони дослідникові чи ні. Будуючи перспективу майбутнього, треба виходити з наявності тих відносин, які панують, враховувати їх суперечливість, а не «підфарбовувати істи-

¹ Див. Н. К. Михайловский. Полн. собр. соч. в 6 томах, т. 1, СПб, 1896, стор. 180.

ну, виставляти чимсь випадковим, несподіваним порядки, що характеризують всю пореформену Росію»¹. Народники ж, вбачаючи суперечливість дійсності, намагаються ігнорувати цей факт, коли створюють «гармонійні» ідеали. «...Найхарактерніша риса суб'єктивної соціології, — писав Ленін, — що вона боїться прямо й точно характеризувати і аналізувати дійсність, здіймаючись переважно в сферу «ідеалів»...»².

Розкриваючи утопічність народницьких планів, Ленін відзначав, що народники розмірковують за принципом «треба взяти хороше і звідти і звідси, — подібно до того, як гоголівська наречена хотіла взяти ніс одного жениха і приставити до підборіддя другого»³. Вони далекі від розуміння, що здійснитись можуть тільки ті ідеали, які зв'язані з дійсністю, є перспективою її розвитку.

Марксист ніколи не виходить з вигаданих ідеалів. Відмітна риса матеріалізму полягає в тому, що він ідею підпорядковує буттю. «Суб'єктивісти-народники роблять якраз навпаки: вони виходять у своїх міркуваннях з «ідеалів», анітрохи не задумуючись про те, що ці ідеали могли бути тільки певним відбиттям дійсності, що їх, отже, необхідно перевірити фактами, звести до фактів»⁴. «Звести ідеал до фактів» — означає визнання класової поляризації суспільства і класовості морального ідеалу. «Марксист виходить з того ж ідеалу, — пише В. І. Ленін, — але порівнює його не з «сучасною наукою і сучасними моральними ідеями», а з *існуючими класовими суперечностями*, і формулює його тому не як вимогу «науки», а як вимогу такого-то класу, яка породжується такими-то суспільними відносинами (що підлягають об'єктивному дослідженню), і якої можна досягти лише так-то, внаслідок таких-то властивостей цих відносин. Якщо не звести *таким чином* ідеали до фактів, то ці ідеали залишаться невинними побажаннями, без усяких шансів на прийняття їх масою і, значить, на їх здійснення»⁵.

Головна роль ідеалу полягає в сприянні суспільному прогресу. Тому до його змісту має входити те, що об'єктивно прискорює розв'язання цього завдання. Моральний ідеал пролетаріату, вимагаючи солідарності, мужності, стійкості, чесності, об'єктивно сприяє прогресу суспільства. Зміст морального ідеалу, як говорив Ленін, визначається завданнями і цілями тієї «суворої боротьби суспільних класів», яка йде перед нашими очима...»⁶. Таким чином, на думку Леніна, зміст ідеалу визначається не довільною сумою досконалих і бажаних якостей, а характером інтересів і потреб даного класу, який перебуває у певних історичних умовах. Тому комуністичний моральний ідеал є сукупність уявлень про людину майбутнього, уявлень, які виникають на основі певних об'єктивних факторів життя сучасного суспільства.

Викриваючи утопічність народницьких ідеалів, В. І. Ленін поставив і розв'язав питання про умови істинності ідеалу. Чим точніше відбиваються в ньому властивості дійсності, тим менше даних для перетворення його в безплідну ілюзію, і навпаки, при перебільшенні, абсолютизації суб'єктивного моменту неминучий відхід до фантазії, містики. В. І. Ленін показав, що в релігійних ідеалах відхід від реальності досяг найвищої межі і що це викликано інтересами гноблення людини. Істинними він визнавав лише ті ідеали, які правильно відображають завдання і цілі класової боротьби, суперечності соціальної дійсності, об'єктивну тенденцію розвитку соціальних відносин.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 357.

² Там же, стор. 186.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 436.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 378.

⁵ Там же, стор. 379.

⁶ Там же, стор. 355.

Ленін писав, що ідеал, вимоги якого подаються масам як щось «закляте», «досконале», раз назавжди дане, утопічний, тому що він не враховує зміни дійсності, інтереси мас. Справа полягає не в формулюванні привабливих ідеалів, а у втіленні їх в життя. Тому вони мають бути зрозумілі масам, максимально наближені до їх інтересів.

«...Найвищим ідеалам ціна — мідний гріш, — писав Ленін, — поки ви не зуміли злити їх нерозривно з інтересами самих учасників економічної боротьби, злити з тими «вузькими» і дрібними житейськими питаннями даного класу, як-от питання про «справедливу винагороду за працю», на які з такою величною зневагою дивиться широкомовний народник»¹.

З цього випливає питання конкретності ідеалу, вимоги якого мають бути близькі і зрозумілі масам; в міру втілення в життя повинен змінюватись їх характер, завдяки чому все виразнішими стають риси самого ідеалу. Постійна зміна рівня вимог, що зв'язана із змінами об'єктивної дійсності, відкидає вигадки наших ідеологічних противників, начебто із здійсненням найвищих принципів моралі припиняється моральне вдосконалення суспільства, тому що нікуди йти далі. Саме до такого висновку прийшов К. Каутський. З ним погоджується Б. Расел, який писав, що комунізм означатиме застій, «кінцеву досконалість, після якої не буде необхідності в прогресі»².

З конкретно-історичного характеру ідеалу витікає, що «кінцевих» ідеалів не існує. Прогрес суспільного буття завжди коректує зміст людських уявлень про ідеал.

Отже, критикуючи релятивістську концепцію ідеалу, В. І. Ленін показав, що моральна реформа, яку пропонували ліберальні народники, по суті захищає інтереси дрібних товаровиробників, а посилення на «науковість» і «всенародність» лише заважають масам пролетаріату зрозуміти її класовий зміст. Рішуче відхиляючи дрібнобуржуазну пристосовницьку мораль народників, В. І. Ленін закликав пролетаріат Росії дотримуватись морального ідеалу, висунутого марксизмом.

Розгромивши народництво, В. І. Ленін виступив проти неокантіанської ревізії марксизму та його етики з боку вождів «легального марксизму». Струве, Туган-Барановський, Булгаков та ін. звинувачували Маркса та Енгельса у «незацікавленості» в етичній проблематиці і пропонували «поєднати» економічну теорію Маркса з критичною філософією Канта, щоб «відтворити марксистську етику»³.

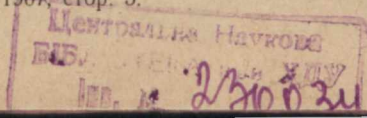
Теза «легального марксизму» про вирішальне значення етичних ідеалів у суспільному прогресі фактично заперечувала марксистський принцип матеріальної детермінованості ідей. Ідеал розглядався не як продукт соціального розвитку, а як певна містична ціль, до якої внаслідок необхідності, внаслідок внутрішньої потреби удосконалюватись прямує суспільство.

«Легальні марксистки» зосередили всі зусилля на тому, щоб спростувати класовість і науковість пролетарських ідеалів. Соціалізм тлумачився ними в кантіанському дусі, як особливий «чистий» етичний ідеал, прийнятий всіма класами, однаково жадаючими висот моральності. Струве писав, що ніхто неспроможний уявити реальний зміст його, тому що це занадто далека ціль. Струве відверто солідаризувався з лютим ворогом марксизму Шульце-Геверніцем, який твердив, що соціалізм — ідеал, позбавлений якогось реального і конкретно-історичного змісту,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 355.

² The End of Idea of Progress, The Manchester Gardian Weeckly, March, 19, 1953, стор. 11.

³ П. Струве. За 5 лет, М., 1907, стор. 5.

це — вічний принцип будь-якої моралі, що не може виявити і вичерпати себе в певному соціальному ладі.

Головною умовою втілення ідеалу в дійсність «легальні марксист» вважали моральне самовдосконалення і абсолютно заперечували необхідність будь-яких соціальних перетворень. «Поняття соціальної революції як теоретичне поняття не тільки позбавлене змісту й безцільне, але прямо-таки помилкове»¹, — писав Струве. Замість революційної боротьби з експлуататорами він пропонував трудящим подбати про створення доброзичливих відносин з пануючими класами, без чого, на його думку, не можна досягти вищої моральної гармонії.

Намагаючись посіяти недовір'я ідеалів марксизму, Струве обґрунтовував думку, що ніякий ідеал не може бути визнаний як необхідний: «Ідеал стоїть поза наукою, або, якщо бажаєте, вище неї... Він ні суб'єктивно (для психологічної свідомості), ані об'єктивно (за недостатністю емпіричних даних) не може бути безумовно необхідним»². У Струве ідеал виступає лише як символ віри, а не як реальна потреба революційного класу.

«Легальні марксист» підготували ґрунт для російського реформізму. За ними виступили «економісти». Лідери цієї опортуністичної течії Прокопович, Кускова та ін. твердили, що немає ніякої можливості науково передбачити майбутнє, а тому немає умов для побудови ідеалів.

Щоб відгородити маси від розкладаючого впливу «легальних марксистів» і «економістів», В. І. Ленін категорично виступив проти «доповнення» марксизму кантівською етикою і кваліфікував розмови про відсутність у марксизмі морального ідеалу як обман і фарисейство лакеїв буржуазії.

В. І. Ленін вказує, що напрям морального прогресу збігається з рухом суспільства до соціалізму, а тому моральний ідеал — не міфічна, а цілком конкретна мета, яка вимагає нових відносин між людьми, відносин, які відповідали б потребам закономірного розвитку суспільства. «Ставлячи собі соціалістичний ідеал, ми хочемо боротися за повне здійснення соціалізму...»³. Науковість та істинність соціалістичних ідеалів — не самообман, вона підтверджується всією практикою революційної боротьби мас. Викриваючи відмову ліберальної буржуазії від наукового обґрунтування ідеалу, Ленін писав: «Відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмовлення від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити *ліс* — деревами, ось класовий смисл того модного буржуазного скептицизму, тієї мертвої і мертвячої схоластики, які ми бачимо у п. Струве»⁴.

В. І. Ленін підкреслює, що Маркс і Енгельс ніколи не розглядали соціалізм тільки як моральну мету, а завжди вважали його необхідним результатом розвитку продуктивних сил у сучасному суспільстві. Тому точка зору історичної необхідності, точка зору класової боротьби має бути головною при розв'язанні всіх проблем моралі.

Принципово відкидаючи буржуазний об'єктивізм у питаннях моралі, Ленін підкреслює, що пролетаріат у своїй революційній діяльності буде керуватись не абстрактними позакласовими ідеалами, а своєю комуністичною моральністю, яка служить справі руйнування капіталізму і створення нового комуністичного суспільства. Разом з тим він передбачив, що в міру розвитку і зміцнення соціалізму пролетарські моральні

¹ П. Струве. Марксова теорія соціального розвитку, К., 1905, стор. 22.

² Вопросы философии и психологии, кн. 36, 1897, СПб, стор. 136.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 176—177.

принципи будуть укріплюватись у свідомості всіх неексплуататорських класів і визнаватися ними як найбільш досконалі та істинні. Ленін був упевнений в тому, що майбутнє розкриє загальнолюдяність комуністичної моралі, об'єктивною основою якої є збіг інтересів робітничого класу і всіх трудящих. Розвиваючи цю ленінську думку, Програма КПРС вказує, що «комуністи протиставлять потворним егоїстичним поглядам і нравам старого світу комуністичну мораль — найсправедливішу і найблагороднішу мораль, яка виражає інтереси й ідеали всього трудящого людства»¹.

У ході полеміки з «легальними марксистами» В. І. Ленін висунув ідею діалектичності комуністичного морального ідеалу. Заперечуючи струвістське розуміння ідеалу як вічної, незмінної цілі, він доводить, що рівень моральних вимог визначається дійсністю в перспективі її розвитку, а також ступенем усвідомлення цього процесу масами.

Ідеал одночасно і абстрактний (бо в ньому сформульовані найбільш загальні, найбільш необхідні принципи), і конкретний (бо він включає безпосередні завдання боротьби). Ідеал абсолютний у своїй вимозі досконалих моральних якостей і відносний, тому що досконалими визнаються якості, висунуті потребами даного історичного етапу. Діалектична природа морального ідеалу зумовлена дійсністю, яка ніколи не стоїть на місці.

Розглядаючи взаємозв'язок ідеалу з дійсністю, В. І. Ленін розв'язав також проблему критерію моральності. Він показав, що не можна оцінити вчинок інакше, ніж вказавши на його відповідність ідеалові. Наша мета — добудова комунізму. Тому ми вважаємо моральним все те, що відповідає інтересам комунізму, тобто співпадає з вимогами ідеалу. Ідеал, таким чином, стає критерієм моральності.

Наш моральний критерій дозволяє оцінювати будь-які вчинки і явища суспільного життя. Він визначений настільки, щоб виробити загальні принципи і норми, і невизначений настільки, щоб забезпечити свободу вибору особою правильної лінії поведінки. Таким чином, він дає можливість уникнути як релятивізму, так і догматизму в оцінці моральної поведінки людини.

У наш час проблема людини, її цілей і ідеалів стала в центрі уваги вчених, як у нашій країні, так і за рубежом. Це яскраво показали останні міжнародні філософські конгреси, на яких згадана проблема викликала гостру дискусію.

Позиція таких відомих буржуазних філософів і соціологів, як Б. Расел, Г. Марсель, А. Тойнбі свідчить про те, що їхнє розуміння проблеми ідеалу відрізняється від народницького або струвістського тільки новою словесною формою, а суть залишилась давнішньою — намагання дискредитувати комуністичні ідеали в очах народів, довести їх нездійсненність.

Наприклад, Б. Расел у своїх статтях останніх років намагається обґрунтувати тезу про неможливість прогресивного морального розвитку. А. Тойнбі провадить думку, що комуністичні ідеали нездійсненні, тому що вони, мовляв, ненаукові, непримиренні до ідеалів особистої свободи і справедливості². Г. Марсель у своїй доповіді на XIII Міжнародному філософському конгресі проголосив головним ідеалом людини... відмовлення від життя³.

¹ Програма КПРС. Політвидав України, К., 1962, стор. 105—106.

² Див. America and the World Revolution, 1963, стор. 70; a Study of History, vol. IX, стор. 594.

³ Див. Сб. «Человек и эпоха», М., 1964, стор. 50.

Необхідність боротьби проти всіх ідеалістичних тлумачень морального ідеалу примушує наших філософів звертатись до лєнінської спадщини, адже в ній ми знаходимо і необхідні аргументи проти наших ідейних противників, і невичерпну скарбницю думок, які допомагають розробляти далі проблему комуністичних ідеалів.

Розвиваючи ідеї великого Леніна, ХХІІІ з'їзд партії підкреслив, що «комунізм для нас не абстрактний ідеал. Це об'єктивна історична необхідність. Це повсякденна жива діяльність мільйонів трудящих в ім'я щастя людини, в ім'я її добробуту і всебічного вільного розвитку»¹.

¹ О. М. Косигін. Директиви ХХІІІ з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки. Політвидав України, 1966, стор. 74.

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ЄДИНОНАЧАЛЬНОСТІ У КЕРІВНИЦТВІ ВИРОБНИЦТВОМ

О. С. Антоненко

Вересневий (1965) Пленум ЦК КПРС і XXIII з'їзд нашої партії зробили новий крок у розвитку і втіленні в життя лєнінських методів господарювання.

Уміле керівництво господарством, економікою В. І. Ленін ставив у центр всієї роботи партії і молодої держави. У «Чергових завданнях Радянської влади» він писав, що для успішного керівництва народним господарством необхідне, крім уміння перемогти в громадянській війні, уміння практично організувати. «Це — найтрудніше завдання, бо справа йде про організацію по-новому найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей. І це — найвдячніше завдання, бо лише після його розв'язання (в головних і основних рисах) можна буде сказати, що Росія стала не тільки радянською, але й соціалістичною республікою»¹.

В. І. Ленін розробив і теоретично обґрунтував принципи керівництва, які і зараз лежать в основі господарсько-організаторської діяльності нашої держави. З них основним є принцип демократичного централізму, який найбільш повно відповідає природі соціалістичного суспільства. Що означає демократичний централізм у керівництві промисловістю? Передусім поєднання централізованого керівництва з широкою ініціативою мас на місцях. В. І. Ленін писав: «Наше завдання тепер — провести саме демократичний централізм в галузі господарства, забезпечити абсолютну стрункість і єднання в функціонуванні таких економічних підприємств, як залізниці, пошта, телеграф...»². І тут же підкреслював, що «централізм, сприйнятий у дійсно демократичному розумінні, передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети»³.

Таким чином, цей принцип включає в себе, по-перше, безпосередню участь всіх трудящих у керівництві виробництвом і, по-друге, централізацію, без якої не можна правильно господарювати і об'єднати всі сили і засоби для будівництва комунізму.

У Програмі КПРС говориться про дальше вдосконалення принципу демократичного централізму. У керівництві державою і виробництвом все важливішу роль відіграватимуть пропозиції, які йдуть знизу, від різних громадських організацій і окремих трудівників. На вересневому (1965) Пленумі ЦК КПРС О. М. Косигін підкреслив, що вдосконалення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 177—178.

³ Там же, стор. 178.

господарського керівництва немислиме без дальшого розвитку його демократичних основ, без значного посилення участі мас у керівництві виробництвом¹.

Впливаючи з самої природи соціалізму, демократичний централізм у той же час не допускає ніяких проявів анархії і брехливої свободи у керівництві. Ось чому В. І. Ленін у кінці 20-х і на початку 30-х років активно виступав проти меншовиків і різних течій анархістського напрямку «децистів», «робітничої опозиції», бухарінців, які прагнули підірвати керівну роль партії, перекрутити суть демократичного централізму в радянському державному управлінні.

Впроваджуючи в практику і вдосконалюючи демократичний централізм, В. І. Ленін розробив ряд принципів, які внутрішньо притаманні йому. Серед них найважливішого значення він надавав єдиноначальності. Єдиноначальність — це специфічний прояв демократичного централізму. Звідси тісний зв'язок між ними. Заходи, які забезпечують правильне здійснення демократичного централізму, одночасно сприяють удосконаленню єдиноначальності.

На відміну від капіталізму соціалістичне і комуністичне будівництво здійснюється через самоуправління безпосередніх виробників матеріальних благ. У цьому вирішальна перевага комуністичної формації. Але при соціалізмі самоуправління здійснюється значною мірою опосередковано — через адміністративно-управлінську та інженерно-технічну діяльність, через відповідальних керівників². Це не суперечить демократичній суті Радянської держави. У «Чергових завданнях Радянської влади» В. І. Ленін підкреслював, що ніякого принципового протиріччя між радянським (тобто соціалістичним) демократизмом і застосуванням влади окремих осіб немає³.

Проблема керівництва через окремих осіб, тобто проблема єдиноначальності, тісно пов'язана з корінними завданнями комуністичного будівництва. Нині вона набуває особливо важливого значення, бо у керівництві все активніше беруть участь робітники, інженерно-технічні працівники і службовці підприємств. У зв'язку з цим з'являються нові форми і методи управлінської діяльності, виникає нове поєднання єдиноначальності і участі мас у керівництві виробництвом.

Керівництво виробничим процесом — необхідна умова колективної праці. Праця багатьох людей вимагає центру, в якому втілились би єдина воля і єдиний розум колективу. Підкреслюючи це, К. Маркс говорив, що окремих скрипач сам керує собою, оркестр потребує диригента. Цю думку К. Маркса підтримав і В. І. Ленін⁴. Отже, єдиноначальність як принцип керівництва є необхідністю, об'єктивною життєвою потребою організованого суспільства.

Період будівництва комунізму характеризується підвищенням матеріально-технічного рівня виробництва. Складна автоматизація і комплексна механізація технологічних процесів збільшили значення оперативної і розпорядливої діяльності керівників. Суворе підкорення єдиній волі в процесі праці, чітка і своєчасна вказівка про порядок і строк виконання робіт, ритмічність, зразкова дисципліна — це обов'язкові умови нормальної роботи виробництва. «...Велика машинна індустрія — тобто саме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму — вима-

¹ «Правда», 28 вересня 1965 р.

² Н. Г. Морозов. *Формы участия коллективов трудящихся в управлении государственным предприятием. Автореферат кандидатской диссертации*, Изд-во МГУ, 1965, стор. 2.

³ Див. В. І. Ленін. *Твори*, т. 27, стор. 233.

⁴ Див. В. І. Ленін. *Твори*, т. 27, стор. 233—234.

гає, — вказував В. І. Ленін, — безумовної і найсуворішої *єдності волі*»¹. Цією складністю, багатогранністю пояснюється те, що в країнах соціалізму провадиться принцип єдиноначальності в усіх ланках народного господарства. Вказуючи на необхідність єдиноначальності, її об'єктивний характер, В. І. Ленін писав: «І технічно, і економічно, і історично необхідність ця очевидна, всіма, хто думав про соціалізм, завжди визнавалась як його умова»².

Щоб усвідомити необхідність єдиної волі у керівництві виробничим процесом, важливо хоча б коротко розглянути сам процес виробництва. Практика показує, що перш за все треба спланувати його, забезпечити виробництво сировиною, устаткуванням, правильно розставити кадри і т. д. Для розв'язання цих питань необхідний досвід багатьох. Однак з самого початку важливо провадити єдину волю всього суспільства, єдиний план, бо мова йде не тільки про господарство окремого колективу, а про керівництво державною власністю як загальнонародним надбанням. Після того, як єдиноначальник разом з громадськістю прийняв рішення про застосування праці робітників, починається безпосередній процес роботи. У цей період бригадир, начальник ділянки здійснює оперативне керівництво і один безпосередньо відповідає за роботу своєї ділянки. Вимагається найсуворіше підкорення єдиній волі керівника, який виконує рішення, прийняте раніше разом з колективом. Настає «момент», за висловом В. І. Леніна, «*чисто виконавчих функцій*» єдиноначальності³. У цей період єдиноначальність проявляється найповніше, бо тут громадськість прямо не втручається в керівництво виробничим процесом. Оперативність керівника взагалі не може бути замінена ніяким іншим способом управління. Відступ же від вказівок керівника веде до порушення процесу виробництва. Звичайно, опосередковано громадськість і тут впливає на управління, сприяючи прискоренню або уповільненню процесу виробництва, але в цілому провадиться воля єдиноначальності. Саме цей бік виробництва мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив, що єдиноначальність є необхідною «*для певних процесів роботи, в певні моменти*»⁴. Таким чином, суттю єдиноначальності у виробничому процесі в наших умовах є оперативне виконання рішень, які виражають єдину волю колективу. Для цього єдиноначальник наділяється необхідною владою і правами, йому підкоряється колектив робітників. Керівник підприємства зосереджує в своїх руках всі основні важелі управління. У межах своєї влади він здійснює самостійне керівництво колективною працею. Віддати наказ, який вимагає термінового рішення, чітко регулювати взаємодію між окремими виробничими ділянками може тільки єдиноначальник, який здійснює єдність волі в процесі праці.

Розробці питання єдиноначальності як методу керівництва виробництвом мало приділяється уваги в нашій історичній, філософській і економічній літературі, не говорячи про соціологічні дослідження цього важливого питання.

Дещо краще воно розроблене в юридичній⁵. У соціально-економічній літературі ряд авторів визначають єдиноначальність по-різному. Деякі з них правильно підкреслюють відповідальність керівника перед дер-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 239.

⁴ Там же.

⁵ Ю. М. Козлов. Коллекциальность и единоначалие в советском государственном управлении. Госюриздат, М., 1956; Е. В. Шорина. То же название. Госюриздат, М., 1953.

жавою і своїм колективом за роботу підприємства в цілому¹. Інші, відзначаючи відповідальність перед державою, забувають про відповідальність керівника перед своїм колективом². А дехто, визначаючи єдиноначальність, взагалі забуває про момент відповідальності керівника. Так, С. Є. Каменіцер пише: «Єдиноначальність полягає в тому, що на чолі кожної ділянки промисловості (підприємства, цеху, виробничої ділянки) ставиться керівник, який наділяється державою необхідними правами для управління колективом робітників даної ланки³. У цьому визначенні втрачена важлива риса ленінського положення про єдиноначальність. Без моменту відповідальності не може бути повної відповідальності. Добре це підкреслив О. М. Косигін: «Кадри промислових керівників несуть всю повноту особистої відповідальності за довірені їм державою ділянки виробництва. Ця відповідальність, роль єдиноначальності у виробництві нині особливо зростає»⁴.

Неправильні трактовки єдиноначальності як методу управління пояснюються значною мірою тим, що в зв'язку з порушенням законності, виробничої демократії, які мали місце до XX з'їзду КПРС, ослабла відповідальність керівників перед колективом. Це породило визначення єдиноначальності як методу, який передбачає тільки права керівника. Звідси надмірні балачки про твердість керівника, його залізну вимогливість.

Справжнє визначення єдиноначальності, яке відповідає ленінському, полягає в тому, що керівник, маючи певні адміністративні права, несе повну відповідальність перед державою, колективом свого підприємства і соціалістичним суспільством в цілому за виконання і перевиконання підприємством державного плану, підвищення продуктивності праці, впровадження нової техніки, культури виробництва, наукової організації праці і за полегшення і поліпшення умов праці трудящих. Керівник несе відповідальність перед партією і народом за правильне співвідношення в управлінні централізованого керівництва з нагромадженим досвідом, знаннями і критичними зауваженнями робітників і спеціалістів підприємства.

Абсолютно не претендуючи на завершеність, вичерпність, ми вважаємо, що в період будівництва комунізму таке розуміння найповніше. Воно стверджує і не заперечує залучення громадськості до керівництва виробництвом, комуністичне самоуправління.

Противники ленізму намагалися багато разів довести, що єдиноначальність, як метод, суперечить широкій участі мас у керівництві виробництвом, суперечить соціалістичній демократії. Фракційні групи «децистів» і «робітничої опозиції», вважаючи себе захисниками широкої демократії, активно виступали проти єдиноначальності і особистої відповідальності керівника. Колегіальність першого періоду Радянської влади, мітингвання — це початкова, як говорив Ленін, форма управління піднімалася ними на щит. Прихильники колегіальності, висловлюючи

¹ Ю. Н. Дубровский. Единоначалие и роль масс в управлении социалистической промышленностью. М., 1958, стор. 5; М. А. Башев, М. М. Федорович. Организация управления промышленным производством. Госпланиздат, М., 1961, стор. 75.

² Я. Жуковский. Единоначалие на социалистическом предприятии. Госполитиздат, 1941, стор. 4.

³ С. Е. Каменіцер. Хозяйственное руководство промышленным предприятием в СССР, Экономиздат, С., 1961, стор. 8.

⁴ «Правда», 28 вересня 1965 р.

дрібнобуржуазні настрої, дрібнобуржуазну стихію, шкідливу для будівництва соціалізму, вважали «безбережну колегіальність» єдиною правильною формою робітничого управління.

Звертаючись дещо до історії питання, слід відзначити, що партії і В. І. Леніну довелося вести жорстоку боротьбу за ствердження методу єдиноначальності у керівництві підприємством. «Володимир Ілліч виступив гарячим поборником єдиноначальності, в якій він вбачав запоруку відповідальності в роботі, акуратності та ретельності, ясності у взаємовідносинах, чого, на його думку, абсолютно не забезпечувала колегіальність управління»¹. «Децисти», відстоюючи «безбережну колегіальність», вносили теоретичну плутанину, пов'язуючи питання про державу класу і керівництво виробництвом. Вони стверджували, що колегіальність як форма управління виражає панування класу. Викриваючи неспроможність цього положення, В. І. Ленін вказує, що панування виробничого класу в конституції, власності і в тому, що саме ми рухаємо справу, а управління — це інша справа, це — справа вміння, справа вправності².

Форми і методи керівництва господарством можуть змінюватися в ході розвитку даного суспільства, даного класу, не міняючи природи існуючого суспільного ладу. Не зрозумівши цього або не побажавши зрозуміти, захисники «колегіальності» стверджували, що встановлення єдиноначальності підриває радянську владу, її демократизм. Насправді пануючий клас може встановити такі методи управління, які найбільш зручні йому за даних умов, які краще сприятимуть утвердженню даного ладу, посилюючи його перемогу над старим. Це підтвердилось життям, будівництвом соціалізму.

У першому варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін указував на єдиноначальність, з одного боку, і колегіальність, з другого, як на дві категорії демократичних функцій³. У поєднанні демократичної єдиноначальності і колегіальності він вбачав раціональний шлях широкого залучення мас до керівництва виробництвом. В. І. Ленін показував демократичний взаємозв'язок між принципом єдиноначальності і широкою виробничою демократією, яка характерна для суспільства, що будує комунізм.

Радянська єдиноначальність передбачає широку демократію трудящих, дає великий простір її розвитку. Підкреслюючи це, В. І. Ленін говорив, що колегіальність першого періоду Радянської влади допомогла залучити трудящих до управління. Але вона не змогла забезпечити участі широких мас в ньому. Основне полягає в тому, щоб трудящі, будучи помічниками демократичної єдиноначальності, оволоділи навичками управління. Заперечуючи твердження анархосиндикалістів про несутісність єдиноначальності з демократією для всіх, В. І. Ленін говорить, що демократичніше того принципу, коли з середовища самих робітників висувається керівник для управління виробництвом, який виконує волю народу і підконтрольний йому, мабуть, нічого не може бути.

Таким чином, впроваджуючи в життя правильну політику господарювання, В. І. Ленін активно наполягав на утвердженні єдиноначальності як методу управління в процесі праці поряд з колегіальним обговоренням найважливіших господарських питань. Єдиноначальність в соціалістичному суспільстві не може виявитися, якщо вона не виражатиме спільних інтересів групи, класу, мас. Правильна радянська єдиноначаль-

¹ Див. Сб. Ленін на хозяйственном фронте. Партиздат, М., 1934, стор. 44.

² Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 40, стор. 222.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 181.

ність є вираженням демократичної суті соціалістичної системи, бо відбиває суспільні інтереси, а не одноосібні, приватні. Інакше в розвиненому соціалістичному суспільстві вона, думка єдиноначальника, буде відразу ж відкинута колективом трудящих і державою. Ніякої єдності волі, ніякої свідомої дисципліни не можна буде досягти. Керівник змушений буде змінити свою думку, форми, метод роботи або поступитися своїм керівним місцем іншому.

Виступаючи на III Всеросійському з'їзді працівників водного транспорту, Ленін говорив, що управління вимагає особливих властивостей від єдиноначальника-керівника. Можна бути найсильнішим революціонером і абсолютно поганим адміністратором. Життя, практичний досвід людей показують: «...щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і точно знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту. Ось ті умови, яким ми повинні задовольняти що б то не стало»¹. Дійсна єдиноначальність, справжнє керівництво завжди спираються на глибоке знання виробництва. Можна писати скільки завгодно наказів, резолюцій, але якщо не оволодієш економікою, технікою, організацією підприємства, толку не буде, єдиноначальності не буде. Оволодіння сучасною організацією виробництва — ось найміцніша основа справжньої радянської єдиноначальності. Особливо це відчувається нині. Не випадково Вересневий (1965) Пленум ЦК КПРС знову загострив питання про єдиноначальність (в зв'язку з господарською реформою у промисловості). Нині не зуміє правильно керувати соціалістичним підприємством господарник, який нехтує господарським раціоналізмом, ігнорує питання організації праці. Підкреслюючи необхідність для керівників всебічних широких економічних знань, В. І. Ленін указував, що тут нічого не можна зробити нахрапом або натиском, моторністю або енергією, або будь-якою хорошою людською якістю взагалі. Тому XXIII з'їзд КПРС висуває перед партійними і господарськими кадрами найважливіше завдання — оволодіти сучасними науковими знаннями у галузі керівництва виробництвом².

Партійна організація і адміністрація Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе приділяють велику увагу науковому і професійному зростанню управлінського персоналу. Як показали конкретні дослідження, проведені на заводі соціологічною лабораторією Харківського університету, із 720 чоловік адміністративно-управлінського персоналу ХТЗ 212 мають вищу освіту і 279 — середню спеціальну. Із 720 майстрів, старших майстрів, начальників відділів і цехів 414 і зараз продовжують навчання, підвищуючи свій загальнотеоретичний рівень, професійну майстерність. Дані показують, що такий управлінський апарат цілком кваліфіковано може керувати виробництвом.

Проте нинішньому керівникові треба враховувати і добре знати не тільки технічний бік виробництва. Не менш важливе завдання полягає і в тому, підкреслював В. І. Ленін, щоб «навчитися з'єднувати разом бурхливий, що б'є весняною повінню, виходить з усіх берегів, мітинговий демократизм трудящих мас, із залізною дисципліною під час праці, з *безсуперечним підкоренням* — волі однієї особи, радянського керівника, під час праці»³.

Широка демократія, велика активність трудящих у період побудови комунізму породжують багато пропозицій, спрямованих на поліпшення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 389.

² «Правда», 30 березня 1966 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 236.

роботи підприємства. Але відбір і узагальнення кращих з них, визначення їх доцільності зосереджуються в руках найбільш досвідчених, кваліфікованих працівників, якими є майстри дільниць, начальники цехів, директори заводів. Одержуючи від держави таке право, вони несуть перед нею велику відповідальність за справи на підприємстві, за впровадження пропозицій. Це моральний обов'язок керівника перед суспільством і прямий обов'язок перед державою. Життя підтверджує, що будь-яке виробниче і практичне питання можна правильно розв'язати лише з допомогою колективу. Для справи будівництва соціалізму, говорить Ленін, не досить досвіду тих сотень тисяч верхніх верств, які робили історію досі в суспільстві капіталістичному. «Ми не можемо так робити саме тому, що ми розраховуємо на спільний досвід, на досвід мільйонів трудящих»¹. Якщо єдиноначальник вміло використовує досвід мільйонів, вибирає все, що нагромадили «підлеглі», вміє зрозуміти волю колективу, він впевнено розв'язує назрілі питання. Його рішення в такому випадку становлять синтез побажань самих робітників, мудрість колективу. Тому такі розпорядження, накази підтримуються, швидше виконуються. Керівництво єдиноначальника буде визнаним, авторитетним. Отже, для правильного розв'язання питання необхідно поєднувати досвід керівника з досвідом мас.

Анкетне опитування показало, що з 720 керівників різних ділянок і служб ХТЗ постійно звертаються за допомогою і порадою до свого колективу понад 648 чоловік (90%), в той же час 518 чоловік (72%) відповіли, що самі подають допомогу громадськості; 648 керівників (65%) беруть активну участь у громадській роботі цеху і заводу і лише 72 чоловіки (10%) не мають громадських доручень². Цікаво відзначити, що керівники, які більше спираються на маси, самі беруть участь у роботі громадських організацій, мають більше можливостей самостійно приймати рішення, які не суперечать думці колективу.

Працівники управлінського персоналу ХТЗ умовно були розділені на три групи (за ступенем активності їх у громадській роботі). Члени першої групи, найбільш активної, яка завжди в курсі всіх подій і справ колективу, на запитання, чи доводиться їм вирішувати різні виробничі питання самостійно, відповідали: часто, час від часу, рідко, ніколи. У більшості ж анкет було підкреслено слово «часто». Отже, тісний повсякденний зв'язок з колективом, знання його інтересів дають можливість керівникові правильніше в своїх рішеннях виразити те, чого хоче колектив.

В. І. Ленін ще і ще раз попереджував тих, які обманюють себе, які уявляють, ніби ведуть, а насправді їх ведуть. Успіх управління В. І. Ленін пов'язував із зміцненням контролю з боку робітників, із звітністю керівника перед робітниками. У проекті листа ЦК РКП(б) «Про ставлення до безпартійних робітників» (квітень, 1921 р.). Він вимагав: «Звіти повинні давати не тільки комуністи, але всі службові особи на всіх відповідальних посадах...»³.

З цього погляду важливим є план тез В. І. Леніна «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики». «Тут по суті дається своєрідний кодекс єдиноначальника, яким він повинен керуватися у стосунках з робітниками. У своїй повсякденній роботі радянський

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

² Поточний архів лабораторії конкретно-соціологічних досліджень ХДУ, папка № 8.

³ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 43, стор. 253—254.

керівник повинен додержуватися формули:

Жити в гущі.
Знати настрої.
Знати все.
Піднімати масу.
Вміти підійти.
Завоювати її абсолютне довір'я.

Не відірватися керівникам від керованої маси, авангардові від усієї армії праці»¹. Ці положення є священними і обов'язковими для кожного керівника, який будує роботу по Леніну.

Сам В. І. Ленін був великим прикладом нерозривного зв'язку з трудящими. Прагнучи глибше пізнати життя народу, краще зрозуміти зміни, які відбуваються у свідомості мас, Ленін ніколи не пропускав нагоди, щоб поринути в гущу народну, побачити життя таким, яким воно є. Він не раз відзначав, як багато йому дають для правильного розуміння подій і настроїв зустрічі з людьми, листи трудящих. Розмова з народом була глибокою внутрішньою потребою В. І. Леніна.

Керівник, який діє згідно з ленінськими принципами управління, завжди досягає поставлених цілей, позитивно впливає на дії колективу. На будовах і підприємствах індустріального Харкова багато таких керівників, які стали авторитетними, визнаними працівниками. Чому ці люди завоювали авторитет? Тому що вони не тільки словом, а й особистим прикладом піднімають маси на боротьбу за побудову комунізму. Вони виражають корінні інтереси трудящих. Це директори П. Ю. Саблев (ХТЗ), О. І. Якунін (ХЕМЗ), П. Кучеров (Завод кондиціонерів), І. Л. Єременко (Завод бурових машин), Г. П. Коваленко (Тютюнова фабрика), начальники цехів ХТЗ: І. Є. Борискін (стальцех), А. А. Буряк (Тракторний — 6)² і ряд інших.

У бесідах та інтерв'ю з робітниками і майстрами ХТЗ було розказано багато цікавого про організаторські і управлінські здібності начальника стальцеху І. Є. Борискіна. Завдяки доброму знанню справи, вмінню розуміти людей і реально оцінювати здібності кожного робітника, він навіть у такому важкому цеху зумів правильно організувати роботу і добитися своєчасного виконання виробничого плану. Не випадково стальцех ХТЗ посідає перше місце серед подібних цехів України.

Кожний радянський єдиначальник добре розуміє і усвідомлює відповідальність перед суспільством за довірену йому ділянку роботи. Директор Заводу бурових машин І. Л. Єременко говорить, що відповідальність перед державою і колективом за роботу довіреного підприємства він відчуває щонайперше. У душі відповідальності на заводі виховуються керівники дільниць, майстри, робітники, бо тільки так можна налагодити чітку роботу підприємства як єдиного цілого.

Адміністрація разом з партійною, профспілковою та іншими громадськими організаціями вважає своїм головним обов'язком турботу про людей. І не випадково на заводі майже немає плинності робочої сили, трудящі беруть активну участь у громадській роботі. Протягом 15 років підприємство систематично виконує план з усіх основних техніко-економічних показників. Уже на 13 вересня 1965 р. воно виконало семирічний план. Заводський колектив успішно бореться за ритмічність виробництва. Остаточно усунути штурмівщину, зміцнити ритмічність, за словами директора, можна тільки зважаючи на думку колективу, додержуючись правильної розстановки кадрів, впроваджуючи наукову організацію праці.

¹ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 497.

² «Экономическая газета», 3 березня 1965 р.

В. І. Ленін завжди надавав великого значення ролі мас в управлінні. Він говорив, що без використання їх досвіду управління соціалістичним виробництвом було б неможливе. Саме так роблять на Тютюновій фабриці та багатьох інших підприємствах міста, де дотримуються колегіальності у розв'язанні виробничих і господарських питань.

На Тютюновій фабриці і Заводі бурових машин робітники по суті є авторами окремих наказів. Тільки за останній час на фабриці видано три накази на підставі рішень народного контролю, постійно діючої виробничої наради і громадського огляду по виявленню невикористаних резервів виробництва. Це зовсім не знижує, а навпаки, посилює авторитет керівника.

Може виникнути питання, чи зазнає змін єдиноначальність і виробнича демократія з наближенням до комунізму. Практика комуністичного будівництва показує, що на наших підприємствах маси стають все активнішими, все більше виникає різних громадських організацій, які залучають трудящих до управління, виховуючи у них почуття справжнього господаря виробництва. Громадські організації активно вникають у справи керівників підприємств, допомагають розв'язувати виробничі і господарські питання. Мабуть, при комунізмі громадські органи виробничої демократії зосередять у своїх руках основне керівництво підприємством. Все більше робітників братиме участь у керівництві. В. І. Ленін підкреслював, що настане час, коли «*всі* управлятимуть по черзі і швидко звикнуть до того, щоб ніхто не управляв»¹.

Методологічні вказівки класиків марксизму-ленізму з цього питання дають можливість твердити, що при комунізмі управління громадськими справами перестане бути професією вузького кола осіб. На підприємствах буде така організація, яка забезпечить безпосередньому виробнику матеріальних благ участь у здійсненні адміністративно-технічних функцій. Уже тепер помітні елементи комуністичного самоуправління: розв'язання інженерно-технічних, економічних та інших виробничих питань на громадських засадах, розширення прав громадських організацій.

Розвиток комуністичного самоуправління потребує нових форм і методів керівництва підприємством, більш досконалих, більш демократичних. Вони залежать від конкретної обстановки і тих завдань, які з неї випливають. Досвід будівництва соціалізму показує, що коли завдання керівного складу зверху до його виборів знизу. Вносилися пропозиції, що відповідають новим умовам. Мабуть, однією з таких нових форм комуністичного самоуправління і буде перехід до виборності єдиноначальника. Проте для повного здійснення цього необхідне велике зростання свідомості дисципліни, висока моральна відповідальність кожного робітника і службовця перед суспільством за певні справи на підприємстві і за керівника, якого обирають.

У літературі вже висловлювалась думка про перехід від призначення керівного складу зверху до його виборів знизу. Вносилися пропозиції зробити посаду директора виборною². Деякі автори вважали цю пропозицію помилковою, такою, що суперечить ленінським принципам організації управління³. Однак розвиток широкої демократії на виробництві і посилення самостійності підприємств показують, що якісно новим етапом формування комуністичного самоуправління і є перехід до вибор-

¹ В. І. Ленін. Твори, т.25, стор. 443.

² «Коммунист», 1957, № 4, стор. 10; № 8, стор. 10—24.

³ А. А. Власов. Советский государственный аппарат. Госюриздат, М., 1959. стор. 291.

ності адміністративно-управлінського апарату¹. В. І. Ленін говорив, що маса повинна мати право висувати всіх без винятку своїх членів у керівні органи. Розглядаючи це положення стосовно до нових умов, враховуючи рівень свідомості і грамотності радянських людей, Програма КПРС передбачає, що принцип виборності і підзвітності повинен бути поступово поширений на всіх керівних працівників державних органів. Проте це не означає послаблення єдиноначальності і суворової дисципліни.

У зв'язку з останніми рішеннями партії все більшого значення набуває роль колективів у підборі і висуванні кадрів керівників, бо маса обирає собі того, кого вона хоче і з ким їй працювати. Жоден член організації, хто б він не був, не повинен висуватися на відповідальну роботу без активної участі в цьому самого колективу. Хто краще може знати члена колективу, як не сам колектив? Хто краще знає організаторські здібності, грамотність, вміння кожного члена колективу, як не сам колектив? Історія і практика керівництва підприємством показують, що там, де роблять саме так, робота йде краще.

В умовах комуністичного суспільства єдиноначальність зберігатиметься. Звичайно, вона буде повнішою, змістовнішою у ленінському розумінні цього поняття, якщо доповнюватиметься принципом виборності. Керівник стане просто «першим серед рівних» членів колективу, його головою, що обирається².

Результатом зміни соціальної структури, все більшої однорідності суспільства є перехід від соціалістичної державності до комуністичного самоуправління. Цим самим створюється комуністичний порядок, при якому функції управління стають справою усіх, як писав В. І. Ленін. Та чи говорить це про те, що в управлінні справами суспільства, в управлінні виробництвом також зітруться всі відмінності. Мабуть, ні. І при комунізмі будуть спеціалісти по управлінню. Інша справа, що участь в управлінні не матиме характеру адміністративно-політичної діяльності і перетвориться у різновид наукової роботи по управлінню. Спостереження показують, що директор підприємства, начальник цеху не завжди сам розв'язує важливі господарчі питання. Ці питання він розглядає разом з партійною, профспівковою та іншими господарськими і самодіяльними організаціями, які все більше залучають трудящих до управління виробництвом. Дослідження показали, що на Харківському електромеханічному заводі кожен п'ятий робітник бере участь у діяльності громадських організацій, і кожен десятий є громадським контролером³. Але принцип єдиноначальності зберігається, бо крім основних питань, розглянутих спільно з громадськістю, існує багато інших, які вимагають негайного розв'язання.

На шляху до комуністичного суспільства все більше удосконалюватиметься керівництво виробництвом. Однак це зовсім не означає усунення повсякденного оперативного керівництва. Будуть потрібні певні органи громадського і виробничого управління, а отже, і спеціальні працівники в них, які і виконуватимуть окремі функції єдиноначальника як найбільш авторитетної особи в колективі. Централізоване управління залишиться при повному комунізмі, залишаться і авторитетні особи⁴.

¹ «Советское государство и право», 1964, № 2, стор. 34.

² «Вопросы философии», 1965, № 8, стор. 24.

³ Поточний архів лабораторії конкретно-соціологічних досліджень ХДУ. Матеріали про роботу громадських організацій на ХЕМЗі.

⁴ Вестник Московского университета, серия VIII, Экономика, философия, 1960, № 6, стор. 5; А. Н. Астахова. Развитие демократических основ управления производством (промышленным) в период развернутого строительства коммунизма. Автореферат кандидатской диссертации. Изд-во МГУ, 1964, стор. 5.

Розширення прав підприємств як основних осередків соціалістичного господарства допомагає розв'язати ряд проблем управління виробництвом. Вищі органи, які керують підприємствами, перетворюються з адміністративних у певні науково-дослідні центри. Вони повинні забезпечити справжнє наукове планування, обходячись без будь-якого натиску на підприємства, без адміністративного «командування». Це дасть розвиток демократизму і посилить централізоване керівництво. Таким чином обумовлюється характер управління підприємством, стають демократичнішими взаємовідносини керівників і підлеглих. В управлінні беруть участь всі. Участь кожного трудівника в управлінні справами суспільства стає звичкою, потребою організму, що правильно розвивається. І в той же час залишається ведучий, який нічим істотно не відрізняється від них, який на основі суворої персональної відповідальності організує виконання рішень з основних питань, прийнятих разом. Це і є виконання ленінського положення про спільне обговорення і одноосібну відповідальність.

ПРО ЧЕСНІСТЬ І ПРАВДИВІСТЬ ЯК ОСОБИСТІ МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ БУДІВНИКА КОМУНІЗМУ

О. М. Степанченко

У Радянському Союзі внаслідок соціально-економічних перетворень і послідовної ідеологічної роботи Комуністичної партії всебічно розвивається людина соціалістичної епохи. У процесі будівництва комунізму в нашій країні відбувається даліше духовне збагачення радянських людей. XXIII з'їзд КПРС підкреслив, «що в умовах, коли наша країна широким фронтом веде комуністичне будівництво, дедалі більшого значення набуває всебічне виховання нової людини...»¹. Як бачимо, одним з найважливіших завдань соціалістичного суспільства є виховання своїх громадян в дусі комуністичної моралі, виявом якої є чесність і правдивість.

Ці принципи морального кодексу будівника комунізму як невід'ємні риси характеру борців за соціальну справедливість, їх моральної чистоти вимагають діяти за комуністичними переконаннями на основі єдності помислів і дій, слів і вчинків.

Споріднені етичні категорії чесність і правдивість доповнюють одна одну. Вони передусім відображають сумління ставлення до дорученої справи, принциповість, вірність громадянському обов'язку та високим ідейним переконанням.

Чесність передбачає правдивість, проте поняття чесності ширше. Народ вважає чесною ту людину, в помислах і поведінці якої на основі прогресивних поглядів виражена її внутрішня потреба за велінням совісті робити так, як цього вимагають по-справжньому людські норми добра і справедливості. Їй властиві сумлінність, прямота, повага людської гідності, у неї нема лукавства, їй довіряють, покладаються на неї.

Звичайно, чесність і правдивість як один з головних обов'язків людини, як її високі моральні якості зумовлені суспільно корисною діяльністю. Вони і формуються і виявляються в такій діяльності, в морально чистоплотній поведінці, в сім'ї та побуті.

Характерною рисою правдивої людини є те, що її життєвим правилом стало чистосердечне прагнення вірно оцінювати навколишню дійсність, бути щирим, справедливо ставитися до себе й інших, говорити правду в вічі, бути непримиренним до брехні.

Чесність і правдивість належать до тих простих загальнолюдських норм моральності і справедливості, «які вироблені народними масами на протязі тисячоліть у боротьбі з соціальним гнітом і моральними пороками»². Вони виявляються у сукупності вчинків людини і, якщо особи-

¹ Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь ЦК КПРС. Політвидав України, К., 1966, стор. 17.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Політвидав України, К., 1964, стор. 291.

стість досягла високого рівня морального розвитку, стають типовими рисами її характеру.

Народ, високо оцінюючи благородні особисті якості людини, поважає людей кристально чесних і правдивих завжди і в усьому: в суспільних справах і в особистому житті, в ставленні до інших і до себе. Громадськість шанує таких людей, довіряє їм, оточує їх піклуванням і увагою, вони справедливо дістають загальне визнання народу.

Будь чесен в деяннях, правду любя,
И каждый почитит похвалою тебя.

(Таджицький поет Фірдоусі).

У чесності і правдивості, як і в інших моральних якостях, що відображують ставлення людини до людини та до суспільства, діалектично сполучається виявлення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів людської діяльності.

Чесність і правдивість породжені соціальною потребою правдиво оцінювати життєві обставини і дії кожної людини, соціальних груп, класів, партій, щоб справедливо регулювати відносини між людьми в процесі їх соціальної практики та повсякденного співжиття. Така оцінка — необхідна умова спільної діяльності людей, нормального життя людства, його прогресивного розвитку, тобто умова соціальної життєздатності і суспільства, і кожного його члена. Функції цих моральних якостей соціально детерміновані.

Чесність і правдивість поряд з простотою і скромністю виступають як фактори установаження справедливих відносин між людьми. Ці фактори, духовну основу яких становить правда, допомагають подолати суперечності в розвитку соціалістичного суспільства. Без правди неможливий моральний прогрес ні особистості, ні суспільства.

Приваблива, дійова сила правди в тому, що вона, за думкою М. І. Калініна, не виправдується, не потребує виправдання. Правда є основою простоти і скромності, що в значній мірі і визначає органічний взаємозв'язок чесності і правдивості з простотою і скромністю, єдиний процес їх формування.

Народ — носій і живлюче джерело правди, і тому сила народу саме в ній. «В правді — сила», «правда — в народі», — справедливо говорить народна мудрість.

Чесність і правдивість займають найважливіше місце серед елементарних вимог людського співжиття, якими, додержуючись вказівок К. Маркса, повинні керуватися в своїх відносинах як окремі особи, так і народи. Така соціальна функція чесності і правдивості визначає їх вагу, їх роль у житті суспільства.

Цілком природно, що народні маси, як рушійна сила історії, виробили ці благородні норми. Радянський народ розвиває і збагачує їх в ході революційного перетворення суспільства на шляху до комунізму і активно бореться за те, щоб вони стали типовими рисами характеру, дійовими моральними якостями нової людини.

У класово-антагоністичному суспільстві, особливо в капіталістичному, справедливі вимоги чесності і правдивості порушуються й спотворюються або безсоромно нехтуються панівними класами. Тому вони й не можуть стати там загальною нормою, законом життя всього суспільства. Це зумовлено самою сутністю експлуататорського ладу. Обман, лицемірство, підступність і віроломність неминуче притаманні капіталістам. «Буржуазія, — писав Енгельс, — не сміє... сказати правду: це озна-

чало б для неї винести свій власний вирок»¹. Буржуазія бреше й обманює трудящих в силу своїх класових інтересів².

Доведений до краю індивідуалізм, свою егоїстичну, розтлінну мораль особистої вигоди буржуазія намагається прикрити фразерством. Нахабну брехню і продажність, фальш і лицемірство вона видає за основний принцип духовного життя і відносин між окремими особами, народами і державами. Видатний французький письменник-реаліст Оноре де Бальзак, твори якого дістали високу оцінку Ф. Енгельса, писав, що в буржуазному суспільстві «продажність — всюди... чесна людина — всім ворог»³. Безчестя та лицемірство — суть буржуазної моралі.

Лицемірство та підступність — це свідчення нестійкості ідейних позицій класу, державних діячів, ідейних переконань людини, виявлення відступу від правди. Ось чому буржуазії властиве лицемірство та лукавство як у повсякденних стосунках з людьми, так і в державній політиці. Буржуазія лукавить, вдається до лицемірства, щоб обілити себе, прикрити свою забрудненість. Але ці спроби жалюгідні. Підступна політика людиноненавистництва і користолюбства буржуазії веде до того, що ідейний вплив її зазнає поразки за поразкою. «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підринається, слабшає, буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»⁴.

Особливо продажна, брехлива і лицемірна імперіалістична-буржуазія з її антинародною, агресивною, підступною політикою та людиноненавистництвом.

Духовна деградація, моральний розклад і фальш імперіалістичної буржуазії найбільш цинічно виявляються у державних діячів і офіціальних осіб США, які виражають інтереси капіталістичних монополій, де брехня і лицемірство не знають меж.

Оглядач газети «Нью-Йорк уолд телеграм енд Сан» Річард Старнс в опублікованій у цій газеті (червень 1965 р.) статті під досить виразним заголовком «У атмосфері дволичності і напівправди» пише: «Якби від дволичності вмирили, то Вашингтон був би зараз вимерлим містом. Ніколи в багатовіковій мерзотній історії урядів, які обробляють свої народи в дусі підготовки до війни, не виголошувалось стільки безглуздя, напівправди, відвертої брехні і не спостерігалось стільки навмисних умовчань та лицемірства, що виходить від праведників, як зараз». Автор тут влучив в самісеньке око.

Брехня, нечесність, лицемірство породжені антагоністичними відносинами експлуататорського ладу, нестримним прагненням до наживи за рахунок інших.

Ці цинічні риси не властиві робітничому класу, людям праці, недопустимі в соціалістичному суспільстві.

* * *

Чесність і правдивість є найважливішими факторами соціально-політичної, ідейної і моральної єдності всіх трудівників соціалістичного суспільства. Це обов'язкова умова пролетарського інтернаціоналізму, взаємного довір'я всіх прогресивних сил у боротьбі з монополістичним капіталом за мир і свободу народів. Пролетаріатові необхідна правда, він, як підкреслював В. І. Ленін, має потребу в ній.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 254.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 5.

³ О. Бальзак. Избранные произведения. М., 1949, стор. 60.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 446.

Характер нової людини в цілому, її громадянська правдивість і чесність, ідейно-політичною основою яких є відданість суспільним інтересам, всебічно виявляються як у сфері громадського, так і особистого життя в їх взаємозв'язку. «...Чесність тільки в особистих справах, що не супроводжується ніякими певними поняттями про загальні питання народного блага, приносить надто мало користі суспільству»¹.

Оцінювати людину, робити висновки про її чесність, обмежуючись тільки однією із сфер життя і діяльності, не можна. Щоб не помилитись, треба розглядати всю сукупність її поведінки і дій.

Комуністична партія виховує у кожної радянської людини чесність і правдивість у суспільних і особистих відносинах. Статут КПРС зобов'язує членів партії додержуватися принципів комуністичної моралі, бути правдивими і чесними перед партією і народом.

Чесність у всьому — джерело кристально чистої совісті. Людина, яка над усе ставить чесність, за різних життєвих обставин, на думку Ф. Е. Дзержинського, відчуває себе щасливою².

Чесність непідкупна, і людині не слід шукати собі виправдання, посилатися на якісь об'єктивні й інші обставини, вишукувати їх, якщо вона поводиться нечесно, порушує санкціоновані суспільством норми, діє всупереч переконанням як у громадському, так і особистому житті. Діяти так — це діяти проти своєї совісті, чинити неправду і по відношенню до себе і до суспільства. М. І. Калінін підкреслював, що чесність — це «непідкупність характеру у високому розумінні цього слова»³. Якщо ж людина виявляє себе нечесною, не виправдовує довір'я, то вона знецінює себе як особистість, заслуговує презирства і навіть суворой карі.

2 листопада 1965 р. «Правда» надрукувала глибоко хвилюючий документ «Заповіді комунізму». У 1919 р. вони вручались кожному бійцеві особливого Іващенківського робітничого батальйону, який відправлявся на Уральський фронт. Ці заповіді — клятва тих, хто, вступаючи до більшовицької партії, брав на себе високі зобов'язання. А закінчувалась клятва такими словами: «...Якщо ж я відступлю від цих обіцянок свідомо, користі або вигод ради, то буду я огидним зрадником, від якого всі відцуралися. Це значить, що я брехав собі, своїм товаришам, брехав своїй совісті і не гідний звання людини».

У роки тимчасової окупації фашистськими загарбниками м. Севастополя створені там підпільні патріотичні групи об'єдналися в організацію з назвою «Комуністична підпільна організація в тилу німців» (КПОВТН). Кожний підпільник, даючи клятву при вступі до лав народних месників, зобов'язувався чесно і беззаперечно виконувати всі доручення і завдання. Неправдиве ж донесення про виконання наказу тягло за собою згідно з статутом підпільників найвищу міру покарання⁴.

Численні факти нашої дійсності свідчать, що чесність і правдивість радянських людей визначаються їх глибокою ідейною переконаністю, відданістю справі комунізму, радянським патріотизмом.

Ще М. Г. Чернышевський, підкреслюючи залежність чесності від ідейної принциповості, писав: «...однієї чесності мало для того, щоб бути правим і корисним; потрібна також послідовність в ідеях»⁵.

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. VII, ГИХЛ, М., 1950, стор. 485.

² Див. «Мораль как ее понимают коммунисты». Госполитиздат, М., 1963, стор. 118.

³ М. И. Калинин. Статьи и речи о коммунистическом воспитании. Учпедгиз, М., 1951, стор. 78.

⁴ Цей документ експонувався в Музеї Слави м. Севастополя на Сапун-горі.

⁵ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. VI, ГИХЛ, М., 1949, стор. 338.

Чим вища ідейність і свідомість людини, тим вищий рівень її чесності, тим міцніша, дійовіша людина в своїх помислах і ділах.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що політична чесність людини залежить від тієї ідейної позиції, яку вона займає, і ця позиція робить її сильною в політичній боротьбі, в послідовному проведенні політики в інтересах народу, бо «щирість в політиці є цілком доступна перевірці *відповідність між словом і ділом*»¹. Ідейно висока єдність слова і діла, як об'єктивна потреба суспільного прогресу, надає сили людині. Ця єдність становить основу марксистсько-ленінської партійності і визначає правдивість політики, чесність в якій, відмічав В. І. Ленін, є результат сили. А сила — в правді.

В. І. Ленін, як і К. Маркс та Ф. Енгельс, ненавидів брехню, фразерство, хвастовитість, лицемірство. Він підкреслював, що «брехлива фраза, брехливі хвастощі є загибель моральна, вірна запорука загибелі політичної»², що політика, яка є фактичною долею мільйонів людей³, повинна бути правдивою.

«Прикривати неприємну правду добренькими словами — найшкідливіша і найнебезпечніша річ для справи пролетаріату, для справи трудящих мас. Правді, хоч би яка вона гірка була, треба дивитися прямо в лице. Політика, яка не відповідає цій умові, є згубна політика»⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд творчо розвивають ленінські принципи керівництва і, спираючись на знання об'єктивних законів суспільного розвитку, правильно оцінюють суспільні процеси і явища, внутрішнє і міжнародне становище нашої країни. Ця чесність в політиці є необхідною умовою науково обгрунтованого партійного підходу до розв'язання завдань комуністичного будівництва, що визначені ХХІІІ з'їздом партії.

В. І. Ленін учив партію ніколи не приховувати помилок і підкреслював, що принципова критика і виправлення помилок є одним з найважливіших і найвірніших критеріїв виконання партією її обов'язків перед трудящими масами. Він зазначав, що це має велике виховне значення. «Відкрито визнати помилку, розкрити її причини, проаналізувати обстановку, яка її породила, — писав В. І. Ленін, — обговорити уважно засоби виправити помилку — оце ознака серйозної партії, оце виконання нею своїх обов'язків, оце — виховання і навчання *класу, а потім і маси*»⁵.

Визнання помилок і недоліків, їх принципова критика та виправлення сприяють виробленню в людини, говорячи словами Ф. Е. Дзержинського, уміння бачити правду, сприймати її від мас.

Це вміння, як складова частина чесності і правдивості, є невід'ємною рисою характеру чесної людини. Здатність бачити правду і вміти сприймати її від мас — органічний елемент ленінських принципів як у громадському, так і особистому житті. Це невід'ємна риса керівника ленінського типу, необхідна умова зміцнення та дальшого розвитку соціалістичних суспільних відносин.

Формування такої здатності у кожного будівника комунізму, і наперед у керівників колективів трудящих, є назрілою потребою, наслідком завданням партії і радянської громадськості.

Чесність вимагає як заборони аморальних вчинків і боротьби з ними, так і активності індивіда в утвердженні принципів комуністичної мо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 521.

² В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 261.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 321.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 302.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 37.

ралі в житті нашого суспільства. Не тільки сам будь чесним, не крадь, не обмануй, не зводь наклепу, а й активно борись за правду, не допускай з боку інших лінощів, нечесності, обману держави, народу, товаришів, борись з наклепами, захищай невинних людей.

Людина, яка бачить аморальні вчинки і займає позицію невтручання (хоча внутрішньо й проти), по суті потурає їм, зраджує правді. Така людина кривить душею, нечесна сама з собою і не має послідовності та принциповості в додержуванні моральних норм, вона цим самим сприяє їх порушенню, проникненню брехні у відносини між людьми, у ставлення індивіда до суспільства.

Поняття комуністичної чесності багате за своїм змістом, що зумовлено активним характером революційної моралі нової людини. Воно протилежне обмеженим поняттям про чесність у експлуататорських класів. У ці поняття включалися лише заборонні вимоги. У комуністичній чесності переважають вимоги, які вказують на те, що ж саме треба робити, щоб бути по-справжньому чесною людиною, яка свої вчинки вимірює «тільки інтересами колективу і колективіста... Чесність «праведника» і чесність комуністична, — писав А. С. Макаренко, — принципово різні речі.

Чесність завжди починалась з слів «не хочу» — не хочу чужого, не хочу зайвого, не хочу неправильного.

Наша чесність завжди повинна бути активною вимогою до себе і до інших: хочу і вимагаю від себе і від інших (підкреслення наше. — О. С.) повної уваги до спільних інтересів, повного робочого часу, повної здатності відповідати за свою справу, повного розвитку сил, повного знання, хочу і вимагаю найдосконаліших, найправильніших дій»¹.

Як бачимо, комуністична чесність не обмежується заборонними нормами. Вона вимагає активної боротьби за утвердження в нашому житті нового, передового, комуністичного у відносинах між людьми.

Чесність і правдивість, що визначаються інтересами народу, гуманними цілями людства і служать справі комунізму, не є якоюсь самоціллю. І якщо в певних життєвих ситуаціях не можна сказати правду, то щоб не покривити душею і бути чесним перед собою і суспільством, треба непохитно стояти на передових моральних позиціях, які займає людина, виходячи з високої комуністичної цілеспрямованості.

Відмежовуючи на цій ідейній основі моральне від аморального, чесне від нечесного, наші радянські люди і визначають принципову лінію своєї поведінки в таких ситуаціях.

У своїх спогадах про Маркса Вільгельм Лібкнехт писав: «...коли не завжди можна говорити правду, то звідси ще не виходить, що треба брехати. Я не завжди можу сказати те, що почуваю і думаю, але це не значить, що я повинен або зобов'язаний говорити те, чого я не почуваю і не думаю. Перше — це розсудливість, друге — лицемірство. Маркс ніколи не лицемірив. Він був просто нездатний на це, так само, як нездатна на це невинна дитина»².

Виправдана високою ідейністю розсудливість властива морально стійкій, чесній людині. Вона є невід'ємною рисою характеру, моральною якістю борців за комунізм.

Моральна стійкість — важливий фактор історичного процесу, боротьби народу за справедливість. Народ високо оцінює цю якість і її основу — правду, зазначаючи, що «правда світліша сонця, дорожча золота», вважає чесність і правдивість найпривабливішими рисами харак-

¹ А. С. Макаренко. Твори в семи томах, т. 5, вид-во «Радянська школа», К., 1954, стор. 384—385.

² Зб. Спогади про Маркса і Енгельса. Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 92.

теру особистості і особливо будівника комунізму. Бо побудувати комунізм можна лише базуючись «на виключній чесності всіх людей, їх кристалній моральній чистоті та справедливості як по відношенню до суспільства, так і в стосунках поміж собою»¹, у ставленні до себе. Тому радянські люди, наша молодь особливо цінять чесність. Вони в ній бачать «неначе уособлення, осереддя всіх кращих моральних рис радянської людини»². Ось чому чесність і правдивість — переконливі показники моральної чистоплотності, духовної повноцінності нової людини як у суспільних, так і в особистих відносинах.

У чесності і правдивості мовби акумулюються комуністична ідейність, принципи, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, комуністичне ставлення до праці і суспільного добра, тобто ті риси, які партія ставить у центр виховної роботи. Найбільш відчутно вони конкретизуються і виявляються в помислах і ділах радянських людей, в їх повсякденному спілкуванні.

Отже, чесність і правдивість, як необхідний момент всебічного і гармонійного розвитку особистості, пронизуючи всі принципи комуністичної моралі, підвищують соціальну життєздатність нової людини.

Певно, тому студенти, як про це свідчать конкретно-соціологічні дослідження, що їх провадить кафедра філософії Харківського державного університету, висловлюючи свої погляди на ідеал людської гідності, найбільш цінять в людині чесність і правдивість. Причому пов'язують ці риси з суспільно важливими життєвими цілями³.

В одній з анкет читаємо: «Чесність над усе. Від чесності людини залежить все наше радянське життя. Нема чесності — нема нормального життя».

В іншій анкеті студентка третього курсу вказує, чим саме приваблюють такі гідності, як скромність, простота, велика вимогливість до себе, чесність, принципи у громадському і особистому житті, в чому їх сила. «Ці риси, — пише вона, — допомагають правильному, здоровому спілкуванню поміж людьми, а значить допомагають зробити працю продуктивнішою, життя — кращим». А далі підкреслює: «По-моєму, справжнім втіленням цих рис є В. І. Ленін».

Учитися жити, працювати, боротися по Леніну, розмірювати свою працю, всі свої справи і вчинки з великою ленінською правдою, виховувати в собі риси Людини — благородне завдання нових людей нашого часу і майбутніх поколінь.

¹ Э. В. Струков. Всестороннее и гармоническое развитие личности. Политиздат, М., 1963, стор. 182.

² Сб. «Проблемы этики», изд-во «Наука», М., 1954, стор. 100.

³ Ми не даємо докладного аналізу цього дослідження, обмежуємося лише окремими прикладами.

ПРО ПОНЯТТЯ «ПОТРЕБА»

А. В. Маргуліс

Найповніше задоволення суспільних та особистих потреб — безпосередня мета соціалістичного виробництва і суспільства в цілому. Тому дослідження суті та характеру змін людських потреб становить важливе завдання суспільних наук. Тим часом категорія потреби одна з мало вивчених, особливо у соціологічному плані. Систематичного ж аналізу її як соціологічної категорії до цього часу немає. Проте поняття «потреба» має широке застосування, служить знаряддям аргументації, а в цілому ряді випадків виступає відправним при дослідженні інших категорій (наприклад, категорії інтересу).

Зрозуміло, що широке використання цього поняття (зрештою, як і будь-якого іншого) без чіткого усвідомлення обсягу та суті його приводить до серйозних помилок в аргументації та висновках. Але соціологічний аналіз категорії «потреба» важливий не тільки в логічному плані, він актуальний і по суті охоплюваних та висловлюваних цим поняттям явищ об'єктивної дійсності.

Поняття «потреба» використовується усіма суспільними науками (бо проблематика, яку воно виражає, пронизує всі ці науки), що робить необхідним соціологічний, філософський аналіз його. Такий аналіз дає можливість висвітлити найбільш загальні і важливі риси суспільного життя. На результати такого аналізу (як на свою методологічну основу) могли б спертися політекономія, психологія, педагогіка та інші суспільні науки, досліджуючи цю проблему відповідно до свого специфічного предмета. Внаслідок недостатньої соціологічної розробки проблеми потреб кожна з окремих суспільних наук змушена зараз розв'язувати в тій чи іншій мірі і проблему соціологічного аналізу. Оскільки ж останнє не є безпосередньою метою, наприклад, психології, то здійснюваний нею соціологічний аналіз має, як правило, схематичний, а інколи непослідовний та недостатньо аргументований характер.

Проблема потреб глибоко пов'язана з фундаментальною проблемою марксистської соціології — проблемою сутності людини. А сутність її розкривається насамперед у таких об'єктивних проявах, як потреби, що виступають безпосередньою рушійною силою існуючих суспільних відносин. Дослідження потреб людини — це аналіз провідних стимулів усякої діяльності, зокрема стимулів розвитку матеріального виробництва, яке зумовлює, як відомо, структуру суспільства в цілому. Підкреслюючи фундаментальне значення потреб, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього разом з тим заради будь-якої з своїх потреб»¹. Класики марксизму-ленізму підкреслюють, таким чином, глибокий зв'язок потреб з соціальною причинністю, що і зу-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 233.

мовляє необхідність з'ясувати місце та дійсне значення людських потреб у загальному механізмові соціальної детермінації людської діяльності.

Дуже важливим здається соціологічний аналіз потреб особистості, з'ясування умов їх формування під вирішальним впливом суспільних відносин, що дозволить у певній мірі простежити тенденцію формування комуністичних потреб, зокрема умов перетворення праці у першу життєву потребу. Це, звичайно, вимагатиме проведення комплексу конкретно-соціологічних досліджень.

Нарешті дослідження природи потреб, з'ясування механізму їх формування та розвитку, їх ролі є дуже актуальним ще й тому, що потреби суспільства і особистості будуть при комунізмі, за словами К. Маркса, безпосереднім регулятором виробництва¹.

Не викликає сумніву, що широке коло питань цієї проблеми може бути успішно розв'язане лише спільними зусиллями соціологів, філософів, економістів, психологів, педагогів та етиків. Безпосередньою метою цієї статті є спроба визначити потреби як соціологічну категорію та дати їй загальне обґрунтування.

Певну традицію аналізу категорії «потреба» відповідно до свого специфічного предмета має психологія. Рамки статті не дозволяють докладно зупинитися на психологічній концепції потреб, але доцільно виділити соціологічний аспект цієї концепції, яка, до речі, має тривалу історію свого розвитку.

Більшість радянських психологів (О. М. Леонтьєв, О. Г. Ковальов, Н. Д. Левітов, В. Н. М'ясищев та ін.), визначаючи соціальну зумовленість потреб особистості, вважають, що останні мають об'єктивно-суб'єктивний характер, за природою своєю єдністю об'єктивного і суб'єктивного.

Таке розширене тлумачення природи людських потреб і привело до того, що визначення поняття «потреба» коливається у дуже широкому діапазоні залежно від того, на якій стороні (об'єктивній чи суб'єктивній) акцентує увагу той чи інший автор. Найбільш рельєфно виклав суть психологічного трактування об'єктивно-суб'єктивної природи потреб О. Г. Ковальов, який пише: «Основоположники марксизму-ленінізму вчать, що потреби є об'єктивні нужди кожної людини в певних умовах, які забезпечують її життя та розвиток... Об'єктивна потреба перш ніж стати рушійною силою активності, повинна пройти через людську голову, відбитися у ній, тобто усвідомитися. Відображена потреба виступає як суб'єктивний стан особистості, як відношення, яке має тенденцію регулювати поведінку та діяльність, визначати спрямованість мислення, почуттів та волі людини. Таким чином, у потребах ми маємо єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Психологія головним чином акцентує увагу на дослідженні суб'єктивної сторони потреб як внутрішніх спонукань, мотивів, що відображають відносно стійкі життєво необхідні вимоги як організму, так і оточуючого середовища, суспільства в цілому»².

Отже, психологія розглядає потреби як суб'єктивне відображення об'єктивної нужди, об'єктивних потреб.

На принципово іншій, більш чіткій позиції стоїть В. Н. Колбановський, який вважає, що потреби — об'єктивна рушійна сила діяльності та поведінки того чи іншого суб'єкта і що в основі почуттів, побажань, помислів та інших ідеальних прагнень, безпосередніх мотивів лежать потреби. «Так само, — пише він, — як рушійною силою суспільного виробництва є потреби суспільства, рушійною силою активності особисто-

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 26, ч. III, стор. 118.

² А. Г. Ковалев. «Психология личности», изд-во «Просвещение», 1965, стор. 81.

сті є її потреби»¹. «...Вихідна спонукальна сила поведінки лежить... у сфері людських потреб, які не завжди усвідомлює людина... На жаль, наукова психологія ще не розкрила суті та об'єктивного значення потреб...»².

У поглядах економістів на проблему потреб можна виділити три основні точки зору. Одна з них дуже близька психологічному трактуванню цієї категорії (П. Г. Олдак, О. Шик та інші)³. П. Г. Олдак, наприклад, визначає потреби як «ідеальний образ або мислене формування запитів людини, зумовлене рівнем розвитку виробництва та культури»⁴.

Деякі економісти вважають потреби об'єктивним фактором саме тому, що вони є об'єктивно необхідними умовами життя людей, тобто у даному випадку поняття «потреби» та об'єктивно необхідні умови отожднюються⁵.

Своєрідну, на наш погляд, точку зору відносно суті та характеру економічних потреб розвиває останнім часом Я. А. Кронрод. Він вважає, що економічні потреби — це економічна форма, ланка об'єктивного механізму дії економічних законів, які складаються на основі певних виробничих відносин. «Економічні потреби, — пише він, — є зумовлена продуктивними силами та виробничими відносинами форма пристосування виробництва до умов життєвого процесу суспільства»⁶. Я. А. Кронрод зазначає, що структура потреб складається відповідно даному рівневі засобів виробництва, внаслідок взаємодії усієї сукупності економічних законів. Він розрізняє абсолютні економічні потреби, які виникають та розвиваються на базі продуктивних сил, і специфічні економічні потреби, що виникли історично і зумовлені певними виробничими відносинами; підкреслює якісну різницю у їх співвідношенні при капіталізмі та соціалізмі; аналізує взаємозв'язок економічних потреб, інтересів, стимулів та економічних форм безпосереднього керівництва господарством.

Слід відзначити, що в економічній літературі аналізові категорії «потреба» відведено надзвичайно мало місця.

Останнім часом потреби суспільства та особистості стали об'єктом уваги і соціологів, насамперед тих, хто займається дослідженням категорії інтересу. Більшість соціологів розглядає потреби, як об'єктивне явище (Г. М. Гак, Д. І. Чесноков, О. Г. Здравомислов, Р. І. Косолапов, В. М. Лавриненко, О. К. Лебедева, Г. Ю. Глезерман та інші)⁷.

Дещо докладніше зупиняється на проблемі потреб О. Г. Здравомислов, який розглянув їх роль і місце у загальній структурі окремої соціальної дії. Останнє він уявляє собі у вигляді ланцюга категорій: необхідність — потреба — інтерес — мета — свобода. Вважаючи інтерес ед-

¹ «Вопросы психологии», 1956, № 3, стор. 20.

² «Вопросы философии», 1965, № 5, стор. 171.

³ П. Г. Олдак. Экономические проблемы повышения уровня жизни, Экономиздат, М., 1963; О. Шик. Экономика. Интересы. Политика. Изд-во «Прогресс», М., 1964.

⁴ П. Г. Олдак. Вказ. тв., стор. 7.

⁵ П. С. Мстиславский. Народное потребление при социализме, Госпланиздат, М., 1961, стор. 23; К. К. Вальтух. Общественная полезность продукции и затраты на ее производство. «Мысль», 1966.

⁶ Я. А. Кронрод. К вопросу об объективном механизме экономических законов социализма, «Вопросы философии», 1965, № 3, стор. 125; його ж «Экономические законы и хозяйственная практика», «Мысль», М., 1966; його ж «Законы политической экономии социализма», «Мысль», М., 1966.

⁷ Г. М. Гак. Учение об общественном сознании в свете теории познания, М., 1960, стор. 35, 72; А. Г. Здравомислов. Проблема интереса в социологической теории, Изд-во ЛГУ, 1964, стор. 72. В. Н. Лавриненко. Интерес как категория исторического материализма, «Вестник МГУ», философия, 1964, № 1, стор. 65; Д. И. Чесноков. Исторический материализм, «Мысль», 1965, гл. IV; Р. И. Косолапов. Коммунизм и свобода. Изд-во МГУ, 1965, стор. 88; Г. Е. Глезерман. Интерес как социологическая категория, «Вопросы философии», 1966, № 10, стор. 18.

ністю об'єктивного і суб'єктивного в суб'єкті, О. Г. Здравомислов підкреслює, що об'єктивним моментом тут є потреба. Категорія «потреба» визначається як «безпосередній вираз необхідності у структурі суб'єкту, вона є те, що вимагає свого задоволення, завдяки чому вона виступає вихідною причиною діяльності»¹.

Визнає об'єктивний характер потреб і А. С. Айзикович. Однак він вважає, що соціальні потреби і є інтереси, тобто він отожднює категорії «соціальна потреба» і «соціальний інтерес». «Одно з досягнень марксистської науки про суспільство, — пише він, — полягає саме у встановленні об'єктивно реального процесу формування соціальних потреб, тобто інтересів... Соціологічна категорія інтересів служить для позначення потреб, які зумовлені економічними відносинами»². Автор вважає, що категорія «об'єктивні потреби» є родове поняття щодо категорії інтересу. Видова ж специфіка у тому, що вони — «соціально детерміновані потреби... це економічні, політичні, духовні потреби»³. Фізіологічні (біологічні) потреби, на думку А. С. Айзиковича, не є інтереси. Таким чином, всі людські потреби, за винятком фізіологічних (біологічних), є інтереси.

На нашу думку, немає ніяких серйозних підстав отожднювати потреби та інтереси, хоча вони тісно пов'язані. По-перше, всі людські потреби і соціально детерміновані. Добре відома думка К. Маркса про те, що біологічні, фізіологічні потреби перетворюються під впливом соціального середовища, становляться за своєю формою та засобами задоволення соціальними потребами⁴. Тобто біологічні потреби, будучи у певному відношенні соціальними, проте, не виступають як інтереси. По-друге, навіть не всі соціально сформовані потреби виявляються у вигляді інтересів (потреби спілкування та зв'язку, потреби у деяких формах організації суспільного життя тощо). Про те, що потреба та інтерес не ідентичні поняття, свідчить хоча б такий факт: інтерес до праці може існувати протягом більш або менш тривалого часу, але це зовсім не говорить про те, що праця стала потребою особистості.

З інших, суб'єктивних позицій оцінює суть соціальних потреб А. І. Горак. Визначивши необхідність соціологічного аналізу поняття «потреба», вона вважає, що соціальна потреба є «суб'єктивне відображення об'єктивно існуючих суперечностей між суспільством, скелет якого складають виробничі відносини, і освоєною природою (насамперед продуктивними силами). Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами становлять рушійну силу суспільного розвитку, але вони виступають стимулятором людської діяльності лише фіксуючись у потребі — суб'єктивній формі відображення рушійних сил суспільного розвитку»⁵.

Як основний фактор поведінки та діяльності людини розглядає потреби Д. А. Кікнадзе, роботи якого спеціально присвячені аналізу цієї проблеми⁶. Характеризуючи фактори, які в цілому зумовлюють поведінку людини, автор зосереджує свою увагу на з'ясуванні місця та ролі потреб серед цих факторів. Автор аналізує також питання про особливості

¹ А. Г. Здравомислов. Проблема интереса в социологической теории. Изд-во ЛГУ, 1964, стор. 72.

² А. С. Айзикович. Важная социологическая проблема, «Вопросы философии», 1965, № 11, стор. 165.

³ Там же, стор. 167.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 675.

⁵ Сб. «Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса». (Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции). К., 1965, стор. 82.

⁶ Див. Д. А. Кікнадзе. Потребности как фактор поведения человека, «Вопросы философии», 1965, № 12, стор. 26—36; В. Афанасьев, Д. Кікнадзе. Строительство коммунизма и развитие потребностей. «Коммунист», 1965, № 3, стор. 38—47.

формування потреб особистості в умовах соціалізму. Однак Д. А. Кікнадзе не досліджує самого поняття «потреба» і не дає навіть елементарного визначення цієї категорії, що в певній мірі негативно відбилося на дослідженні місця, ролі та умов формування потреб.

* * *

Науково-матеріалістичний принциповий аналіз суті потреб у соціологічному плані дали вперше, як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс¹.

Класики марксистської думки розглянули такі важливі аспекти цієї проблеми: природа та суть людських потреб, їх роль, взаємозв'язок потреб та діяльності людей, співвідношення матеріальних потреб та виробництва, загальна класифікація потреб, взаємозв'язок потреб та мислення, потреби як безпосередній регулятор виробництва при комунізмі та ін. У цій статті безпосередньо розглядаються лише ті положення та висновки класиків марксизму-ленінізму, які стосуються суті поняття потреба.

Потреба, за Марксом, є насамперед внутрішня необхідність того чи іншого суб'єкта, є нужда як практичний і безпосередній прояв необхідності². Отже, Маркс, визначаючи потребу, вказує на її необхідний характер. Тим самим він встановлює взаємозв'язок потреби і необхідності, показує певний ступінь їх спільності. У чому саме проявляється спільність цих категорій? Очевидно, в тому, що і потреба, і необхідність характеризують такі явища, які неминуче впливають з внутрішньої суті об'єктивних процесів руху та розвитку, які за певних умов обов'язково мають місце, повинні виявитись. Однак необхідність має загальний характер, вона «невід'ємна від загального»³, виявляється в усіх сферах об'єктивного світу, чого не можна сказати про потребу. Категорія потреби характеризує менше за своїм обсягом коло явищ об'єктивної дійсності, вона не виявляється в усіх її сферах, має місце лише в біологічній та суспільній формі руху матерії.

Категорія необхідності є родове поняття щодо потреби. Остання позначає і конкретизує необхідність у названих вище сферах об'єктивної дійсності. У цьому і полягає видова особливість категорії потреби, особливість, яка характеризує єдність та різницю обох категорій. Категорія потреби, таким чином, відрізняється насамперед обсягом, потреба вужча, ніж необхідність. Разом з тим потреба є якісно своєрідна форма прояву необхідності, яка виникає разом з появою якісно специфічних форм руху матерії — живої природи та суспільства.

Потреба є виявлення внутрішньої необхідності людського суб'єкта або будь-якого живого організму. Оскільки жива природа і суспільство є відповідно результат еволюційного і історичного розвитку в умовах безперервної взаємодії з середовищем (природним і суспільним), остільки потреба як прояв внутрішньої необхідності організмів та людських суб'єктів (індивідів, соціальних груп, класів, суспільства в цілому) є якісно своєрідне виявлення і зовнішньої необхідності. Потреба, таким чином, є форма безпосереднього, прямого виявлення необхідності. Останнє слід особливо підкреслити, тому що у суспільстві, наприклад, необхідність виявляється і в інших формах. Так, інтерес, мета та інше є також виявлення необхідності, але вони відображають необхідність опосе-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс в тій чи іншій мірі розглядали проблему потреб в багатьох своїх працях, але найбільш розгорнуто у таких з них: «Економічно-філософські рукописи 1844 р.», «Німецька ідеологія», «Вступ», (З економічних рукописів 1857—58 рр.). «Критика політичної економії», «Капітал», «Анти-Дюрінг» та ін.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 596; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 28.

³ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 29, стор. 72.

редковано, через вираження потреби. Оскільки інтерес є форма виявлення потреби, а потреба є форма виявлення необхідності, остільки інтерес є також виявлення необхідності. Розглядаючи співвідношення потреби і необхідності, слід зазначити, що потреба завжди є прояв необхідності, тоді як не кожна необхідність має характер потреби. Так, трудова діяльність у суспільстві — необхідність, необхідна умова існування людини. Однак вона може і не бути за певних умов потребою. Виконання тих чи інших вимог суспільства — необхідність і тоді, коли воно не є чи ще не стало внутрішньою необхідністю особистості, її потребою.

Потреба, підкреслює К. Маркс, виражає *на стійну, пекучу необхідність*, тобто таку, без задоволення якої неможливе функціонування та розвиток тієї чи іншої біологічної або суспільної системи.

Обгрунтовуючи закономірність та неминучість класової боротьби пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс у «Святому сімействі» відзначали, що вона стає *настійною* нуждою, потребою внаслідок життєвих умов пролетаріату, що пролетаріат примушений «обурюватися проти цієї *нелюдськості* велінням невідхильної, нічим уже не прикрашеної абсолютно владної *нужди*, цього практичного вияву *необхідності*... через усе це пролетаріат може і повинен сам себе визволити. Але він не може визволити себе, не знищивши своїх власних життєвих умов... сучасного суспільства, сконцентрованих в його власному становищі¹.

Те, що потреба є примусова визначеність, що вона обов'язково вимагає свого задоволення, відбилось і закріпилось у мовній традиції тлумачення цього слова (в російській мові). За «Толковым словарем русского языка» під редакцією Д. М. Ушакова, потреба — це «*надобность, нужда в чем-нибудь, без удовлетворения которой невозможно обойтись*»². У іншому словникові зазначається, що потреба є «*надобность, необходимость в чем-либо, требующая удовлетворения*»³. До речі, слово «потребність» ввів уперше в російську мову М. М. Карамзін і, як відзначив В. В. Веселитський, воно у першій третині XIX століття насичується суспільно-політичним та філософським змістом⁴.

У зв'язку з тим, що потреба є явище *настійно* необхідне, примусове, слід розрізняти потреби та запити, поняття, які дуже схожі та взаємопов'язані але не ідентичні. Та ж сама потреба, може виявитись у цілому ряді запитів. Соціологічний аналіз (до речі, так само, як і економічний та психологічний) співвідношення цих категорій конче потрібен.

Потреби *об'єктивні* за характером свого формування та розвитку. Коли говорять про потреби організму, особистості, суспільства, виробництва, політичного розвитку, про потреби науки, мистецтва, тим самим указують на такі фактори тієї чи іншої системи, які склались у ході природної або суспільної історії. Як результат історичного розвитку системи і як виявлення насущних вимог її існування та дальшого розвитку, потреби не залежать від волі та свідомості суб'єкта, тобто вони *об'єктивні*.

Зроблений вище короткий аналіз літератури свідчить про те, що тенденція розглядати потреби як суб'єктивний фактор має значне розповсюдження і у психології, і в політекономії та соціології. Гносеологічна основа цієї помилки полягає у змішуванні об'єктивно існуючих потреб людини та суспільства з їх відбиттям у свідомості людей. Тим ча-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 39.

² «Толковый словарь русского языка» под ред. Д. Н. Ушакова, т. III, М., 1939, стовп. 660.

³ «Словарь русского языка», АН СССР, М., 1959, т. III, стор. 458.

⁴ В. В. Веселитский. Развитие отвлеченной лексики в русском литературном языке первой трети XIX века». Изд-во «Наука», 1964, стор. 115.

сом класики марксизму-ленінізму завжди розрізняли об'єктивні потреби та їх відображення у психіці людей.

Деякі автори, вважаючи потреби суб'єктивним явищем, намагаються обґрунтувати свою думку посиланням на Ф. Енгельса: «Подібно до того як у окремої людини, для того щоб вона стала діяти, всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися у спонуки її волі, так само і всі потреби громадянського суспільства, — незалежно від того, який клас у даний час панує, — неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів дістати загальне значення»¹. Немає ніякого сумніву, що Ф. Енгельс під спонукальними силами розуміє об'єктивно необхідні сили, а використання ним поняття «потреба» свідчить, що висловлюваний цією категорією зміст стосується саме об'єктивно необхідних умов, вимог. Про це свідчить і інша думка Енгельса: «...люди звикли пояснювати свої дії з свого мислення, замість того щоб пояснювати їх із своїх потреб (які при цьому, звичайно, відображаються в голові, усвідомлюються)»².

І тоді, коли К. Маркс говорить, що «та чи інша організація матеріального життя залежить, звичайно, кожного разу від розвинутих уже потреб, а породження цих потреб, так само як і їх задоволення, теж є історичний процес»³, він наголошує на об'єктивному характері матеріальних потреб, відзначає їх фундаментальну роль в історичному процесі.

Чи не означає це, що об'єктивними є тільки матеріальні потреби? Ні в якому разі. Об'єктивні і духовні потреби, потреби політичних, ідеологічних та інших систем і відношень, бо будь-яка з зазначених сфер об'єктивна за своєю суттю, як відображення об'єктивної логіки тієї чи іншої матеріальної системи. Потреби духовного життя, науки і інші об'єктивні як вираження того об'єктивного фундаменту, який несе в собі наукова істина, та чи інша сфера духовного життя.

Однак об'єктивний характер будь-якої нематеріальної системи в кінці кінців зумовлюється об'єктивною суттю матеріального. Матеріальна система як основа інших систем та відношень зумовлює об'єктивність останніх. Більш того, нематеріальна система набуває об'єктивного характеру у тій мірі, в якій вона відображає свою основу — матерію, матеріальну систему. Тому потреби ідеологічних відношень, духовних систем тощо, будучи об'єктивними, проявляються як похідні, вторинні і визначаються потребами матеріальних систем. У цьому розумінні, наприклад, потреби науки зумовлюються зрештою потребами людської діяльності, а остання — потребами матеріальної діяльності. Відома думка Ф. Енгельса про те, що коли техніка залежить від стану науки, то в значно більшій мірі наука залежить від с т а н у і п о т р е б техніки. Якщо ж у суспільства з'являється технічна потреба, то вона просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів⁴.

Потреби розкривають с у т ь я вищ, тому що вони характеризують ті внутрішні, необхідні, суттєві тенденції розвитку, які впливають з самої природи явищ, процесів, які мають місце у біологічному або суспільному організмі. Так, потреби певного виду тварин визначаються такою його природною суттєвістю, як тип обміну речовин, властивий для даного виду. Потреби людини зумовлюються її соціальною суттю, яка «у своїй дійсності є сукупність усіх суспільних відносин»⁵.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 296.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 460.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 66.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 39, стор. 174.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 3.

Тому потреби людини характеризують її ставлення до соціального середовища і охоплюють широкий комплекс об'єктивно існуючих зв'язків, які залежать у основі своїй від її соціального положення (соціального положення тієї групи, класу, в який входить даний індивід), що у свою чергу визначається системою пануючих виробничих відносин.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що потреба — категорія, яка виражає насушко необхідні, об'єктивні та суттєві вимоги тієї чи іншої біологічної або суспільної системи, задоволення яких забезпечує нормальне існування, функціонування та розвиток даної системи.

Категорія «потреба», як бачимо, широке поняття. Для наукових і особливо для практичних цілей, крім загального, необхідний і деталізований аналіз цієї категорії як за основними формами руху матерії (жива природа та суспільство), так і за їх підрозділами. Це у свою чергу зумовлює необхідність наукової класифікації потреб.

Якщо брати за основу якісну специфіку форм руху матерії, то потреби поділяються на *біологічні* та *суспільні*. Біологічні потреби формуються у процесі еволюційного розвитку живих організмів і виражають ті чи інші вимоги живої системи, які впливають з органічних процесів її життєдіяльності. Аналіз суті та механізму формування, диференціації та ускладнення біологічних потреб ще чекає, на наш погляд, свого проведення.

Суспільні потреби в широкому розумінні цього слова включають всю сукупність потреб людського суспільства, у тому числі і особисті, бо вони також соціально детерміновані.

Залежно від того хто, який соціальний суб'єкт є їх носій, потреби можна поділити на *особисті*, (індивідуальні), *соціально-групові* та *суспільні*. Тут під суспільними потребами розуміються такі об'єктивні вимоги, задоволення яких необхідне для нормального функціонування суспільства як певної цілісної, єдиної системи. Інакше кажучи, *суспільні потреби у вузькому розумінні є такі, які виступають потребами суспільства як єдиного цілого*, які властиві суспільству в цілому (потреби виробництва, потреби держави тощо). Серед соціально-групових потреб визначальними у класовому суспільстві є потреби того чи іншого суспільного класу. Особисті потреби виражаються у таких об'єктивно необхідних вимогах, задоволення яких забезпечує існування та розвиток людини як певної особистості тієї чи іншої конкретно-історичної епохи.

Якщо суспільні потреби є вираження загального, а соціально-групові — особливого, то особисті потреби є вираження одиничного. Однак у зв'язку з тим, що особистість виступає як окремий суб'єкт, який входить до певної соціальної групи і суспільства, то вона виступає одночасно носієм і суспільних, і соціально-групових, і індивідуальних потреб.

Відповідно до основних сфер суспільної діяльності людей потреби поділяються на матеріальні, соціально-політичні та духовні.

В основі всієї системи потреб — матеріальні потреби, джерелом формування яких є, з одного боку, природа, а з другого — як визначальна сила — матеріальна діяльність, виробництво. Тому навіть принципово загальну оцінку потреб не можна дати, не розглянувши їх зв'язок з цією діяльністю.

Ще на зорі людського суспільства суперечність між організмом тваринного предка людини та середовищем виявилась у тому, що природно-матеріальні (біологічні) потреби предка, які сформувались еволюційно, в процесі біологічної діяльності прийшли у суперечність з цією

діяльністю і тому стали причиною зміни її (в умовах зміненого середовища).

Внаслідок розв'язання цієї суперечності виникає трудова система діяльності. Вона перетворює суттєві сили тварин у людські і формує власне людські властивості та якості, кладе початок людській історії. «Вся так звана *всесвітня історія*, — писав К. Маркс, — є не що інше, як породження людини людською працею»¹. На потребах це відбилося так: 1) Природно-матеріальні потреби втрачають тваринний характер, олюднюються, починають змінюватись не як біологічні явища, а як історичні, тому що історично розвиваються засоби їх задоволення. 2) Задоволення потреб людини як суспільної істоти стає можливим лише через задоволення суспільних і перш за все виробничих потреб. Замість безпосередньої діяльності тварин (навіть і тоді, коли вже є елементи знаряддевої діяльності) у системі «організм — середовище» виникає механізм, який опосередковує відносини у цій системі. Інакше кажучи, безпосередній обмін між твариною і середовищем змінюється у людському суспільстві обміном за допомогою виробництва, а тому без задоволення потреб цієї проміжної ланки і усєї суспільної структури, яка виникає на її основі, неможливе задоволення індивідуальних потреб. 3) На базі матеріальних потреб і матеріальної діяльності виникають соціальні і духовні потреби та відповідні види діяльності.

У реальному життєвому процесі матеріальні потреби людей та їх діяльність немов постійно міняються місцями з точки зору визначального взаємовпливу. *Потреби, становлячи причину людської діяльності, є разом з тим результатом цієї діяльності. Як рух виробництва неможливий без стимулювання його людськими потребами, так і задоволення потреб неможливе поза виробництвом. Їх суперечливий взаємовплив — джерело взаємного розвитку.* «Як первісна людина, щоб задовольняти свої потреби, щоб зберігати і відтворювати своє життя, мусить боротися з природою, так мусить, — писав К. Маркс, — боротися і цивілізована людина, мусить в усіх суспільних формах і при всіх можливих способах виробництва. З розвитком людини розширюється це царство природної необхідності, тому що розширюються його потреби; але в той же час розширюються і продуктивні сили, які служать для їх задоволення»².

Матеріальні потреби суспільства та особистості — найбільш глибока причина виробничої діяльності, остання ж — засіб, знаряддя їх задоволення і розвитку. Змінена, розвинена та вихована працею потреба знову виступає причиною дальшого розвитку виробничої діяльності. (Тут діалектика причини і наслідку: потреби, будучи причиною трудової діяльності, стають її наслідком, який знову перетворюється у причину). Саме тому, що потреби людини — результат трудової діяльності, вони спроможні зробити визначальний вплив на характер та розвиток дальшої трудової продуктивної діяльності.

Таким чином, діалектичний взаємовплив, суперечлива взаємодія потреб і трудової діяльності — корінна рушійна сила виробничого і всього суспільного прогресу. Саме тому К. Маркс і підкреслював, що задоволена перша потреба, дія задоволення і вже набуте знаряддя задоволення ведуть до нових потреб, і це породження нових потреб є першим історичним актом, є історичний процес. Безперервний взаємозв'язок потреб і людської діяльності — постійна умова існування, розвитку та удосконалення суспільства. Останнє стосується не тільки матеріально-виробничої, а й соціально-політичної та духовної діяльності людей.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений, стор. 598.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 355.

У початковий період історичного розвитку, в умовах глибокої залежності від стихійних сил природи, людина майже цілком захоплена матеріально-виробничою діяльністю. Породжені нею, її потребами елементи соціальної та духовної діяльності безпосередньо вплетені у матеріальний трудовий процес.

З прогресом матеріального виробництва, з його ускладненням та поділом на різні галузі, з підвищенням його ефективності стає можливою і необхідною диференціація єдиної нерозчленованої діяльності. Від матеріальної діяльності відокремлюються як відносно самостійні сфери соціально-політична та духовна діяльність, або, як висловлюється В. П. Тугарінов, з'являється «виробництво форм суспільного життя» та «виробництво ідей»¹.

Матеріальна діяльність є, таким чином, основою інших видів діяльності, принаймні, у двох відношеннях.

1. Матеріальна діяльність у процесі свого розвитку створює передумови для того, щоб одна частина суспільства, яка зайнята у сфері матеріального виробництва, була спроможна утримувати другу частину, яка зайнята у соціальній та духовних сферах. Це свідчить про те, що на основі прогресивного розвитку продуктивних сил виникає реальна можливість розділення колишньої примітивної єдності глибоко зв'язаних, але все ж різних за своїм значенням видів діяльності.

2. З другого боку, матеріальна діяльність може прогресувати лише тоді, коли вона на певному етапі звільняється від функцій, які безпосередньо не зв'язані з матеріальним виробництвом, але настійно необхідні для функціонування матеріальної діяльності. Отже, сам розвиток матеріального виробництва породжує не тільки можливість, але і необхідність диференціації людської діяльності.

Таким чином, соціально-політична та духовна діяльність виникають на основі потреб матеріальної діяльності і обслуговують останню.

Соціально-політична та духовна діяльність, будучи результатом успіхів матеріального виробництва, є одночасно наслідком розвитку, ускладнення і появи нових потреб суспільства.

Якщо на ранньому етапі історичного розвитку людини недостатньо розвинена матеріальна діяльність породжувала такі соціальні та духовні потреби, які задовольнялись у процесі самої матеріальної діяльності, носіями цієї ж діяльності, то в результаті прогресу матеріального виробництва відбувається така якісна зміна характеру цих потреб, що їх задоволення стає можливим лише завдяки специфічним сферам соціально-політичної та духовної діяльності, тобто відбувається і прогресивне відтворення людських потреб, яке знаходить своє виявлення у їх ускладненні та диференціації. Виникнення соціально-політичної та духовної сфер — свідство того, що в суспільстві на основі попередньої діяльності з'явилися реальні соціальні потреби (потреби у певних формах організації, зв'язку людей) та духовні потреби (потреби в духовних цінностях).

Усі потреби суспільства необхідно розглядати також як відбиття прогресивних і реакційних тенденцій суспільного розвитку. Щодо цього слід виділити дві сні потреби, задоволення яких сприяє суспільному прогресу. Оцінка потреб з точки зору їх відношення до суспільного прогресу — критерій їх дійсної об'єктивно необхідної актуальності, показник того, що вони є справжнє вираження назрілої необхідності. Така

¹ В. П. Тугарінов. Соотношение категорий исторического материализма, Л., 1958, стор. 84; його ж. О ценностях жизни, Л., 1960, стор. 15—29.

класифікація має велике значення для практичної і теоретичної діяльності. У зв'язку з цим варта уваги думка Ф. Енгельса про те, що «некорисна платформа — хай у основному теоретично правильна, якщо вона не пов'язується з дійсними потребами людей»¹.

Суспільство становить, таким чином, складну систему потреб, яка задовольняється не менш складною системою людської діяльності.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 38, стор. 64.

ДО ПИТАННЯ ПРО СПОСІБ ІСНУВАННЯ ЗНАННЯ

(про взаємовідношення між повідомленням, знаком, інформацією і сигналом)

І. Г. Ніцевич

Відомо, що у гносеології дійсним суб'єктом є не окремий індивід, а суспільство як соціальний організм. Зв'язок його з навколишнім світом подвійний. Відношення до природи (об'єкта) виступає як зовнішнє, а між індивідами, народами і країнами — як внутрішнє. Це не відособлені, ізольовані один від одного види відношень, а сторони, моменти одного процесу, тому що і в першому і другому випадках вони виявляються через діяльність людей.

Знання як продукт трудової і розумової діяльності людей ідеально відтворює у певних матеріальних формах об'єктивні зв'язки реального світу. В зовнішньому відношенні соціального організму знання виявляється і матеріалізується у знаряддях та продуктах праці; у внутрішньому — в мові, письменності, знаках науки, системах сигналізації та ін. Обидві форми виявлення знань тісно пов'язані між собою, зумовлюють і проникають одна в одну, а також виступають як моменти, сторони єдиного знання соціального суб'єкта.

Розвиток науки в XX столітті, в тому числі кібернетики, теорії інформації, загальної теорії знаків (семіотики) та ін. робить об'єктом дослідження форми наукового знання. Справа ця надзвичайно важлива, і вона успішно розвивається. Однак вивчення різних форм знання вимагає, щоб досліджуванню були піддані не тільки внутрішні, але й зовнішні матеріальні форми як наукових, так і всіх людських знань взагалі. У статті і розглядаються деякі питання взаємодії таких матеріальних форм існування знань, як повідомлення, знак, інформація та сигнал, що належать до внутрішнього відношення соціального суб'єкта. Питання ці складні і можуть бути розв'язані лише зусиллями багатьох дослідників, тому дана стаття не є вирішенням проблеми, а скоріше спробою правильно її поставити.

Аналіз намічається вести в плані збігання логічного та історичного,

Розгляд способу існування знань доцільно почати з аналізу не звукової мови взагалі, а конкретної звукової мови як форми передачі та сприймання знань індивідами, що спілкуються однією мовою, тому що хоча звукова мова народів історично змінюється і розвивається, все ж люди завжди спілкуються за допомогою не мови взагалі, а історично конкретної мови.

Для передачі та сприймання знань необхідні, як мінімум, два індивіди, що спілкуються. Це й відображено у категорії «повідомлення». Повідомлення є знання про природні чи суспільні явища та події, що передається людьми і для людей. До повідомлень, таким чином, відносяться не самі явища та події, а лише людські знання про них. Пові-

домлення як знання є явище ідеальне, надчуттєве, але воно завжди виражається у певних матеріальних формах, що сприймаються органами чуття. Важливою рисою повідомлення є те, що для людей однієї мовної спільності воно виступає як безпосереднє знання, бо у межах мови племені, наприклад, повідомлення не потребує ніякої додаткової обробки для одержання з нього знань. Так, повідомлення про укладення миру між племенами «Сокіл» та «Ягуар» для інших людей, що користуються цією ж мовою, дає знання про подію без дальшої обробки повідомлення. В цьому перевага звукового мовного повідомлення перед іншими матеріальними формами існування знань, що розглядатимуться далі. Сприймання та розуміння повідомлень у межах племені, народності та нації постійно здійснюється без труднощів в с і м а людьми і є явищем загальним, тому у межах мовної спільності категорія «повідомлення», на рівні звукової мови, являє собою категорію загального. Вона й тепер відтворюється, як і тисячу років тому.

Особливі потреби людей, такі як необхідність передачі повідомлень у просторі і часі, що значно перевищують природні можливості сприймання їх людиною, породили різноманітні особливі матеріальні форми передачі повідомлень. Наприклад, у індіців Америки та інших народів, що жили на рівнинних і порівняно відкритих територіях, такими особливими формами передачі повідомлень на віддаль були вночі світло, а вдень — дим вогнища. У народів Тропічної Африки і інших, де місцевість вкрита джунглями чи дуже пересічена, що утруднює видимість, повідомлення передавались за допомогою звуків барабану і т. п. Як бачимо, особливі форми передачі повідомлень визначалися природними умовами життя людей. Деякі з цих форм були у давнину досить розвинуті¹. Розвивались також форми передачі повідомлень у часі, починаючи від міток, позначок, зарубок на деревах, каміннях тощо і кінчаючи виникненням письменності. Отже, звукова мова, з одного боку, історично залишається загальною формою спілкування людей, тому що нею користуються всі і понині, з другого ж боку, на її основі народжуються нові форми передачі повідомлень, відмінні від самої мови. У категорії цих особливих форм сама мова існує лише як одна з форм передачі повідомлень, хоч по відношенню до всіх них вона є родовою формою.

Повідомлення як матеріальна форма передачі знань може розглядатися з двох боків: з боку якості і з боку кількості. З боку якості повідомлення завжди виступає у формі мовного, письмового, світлового, звукового чи іншого повідомлення. З боку кількості — це одне мовне повідомлення, два письмових, три світлових, п'ять звукових і т. д. Зрозуміло, що зростання кількості повідомлень спричинятиме порушення міри і змінить якість цих повідомлень, що в даному випадку буде зміною форм передачі повідомлень. Але зараз зупинимось на іншому питанні.

У зв'язку з тим, що повідомлення при передачі його на значну віддаль із загальної форми (звукова мова) переходить у певну особливу форму повідомлення, необхідно розглянути механізм цього переходу. Адже, якщо повідомлення з однієї форми (звукова мова) переходить в іншу форму (світло вогнища, тощо), то обидві ці форми повинні мати щось спільне, завдяки чому виявляється можливим такий еквівалентний перехід. Інакше кажучи, в основі повинна бути якась третя форма.

¹ Наприклад, індіці Америки передавали повідомлення за допомогою сполучення певної кількості порцій диму одного вогнища. Для цього на вогнище з горючим матеріалом, що давав багато чорного чи білого диму, накидалось шкіряне одіяло, потім раптово знімалось. Так повторювалось кілька разів, і таким чином передавались найрізноманітніші повідомлення. А за допомогою звуків барабану спілкувалися навіть члени однієї сім'ї, що знаходилися на значній віддалі один від одного.

Розглянемо такий приклад. Як переказують, греки передали повідомлення про взяття Трої на батьківщину вночі за допомогою світла вогнів, розміщених на віддалі видимості вогню на всьому шляху від Трої. Вогнище виступає тут у ролі умовного знака перемоги. Значить, елементом існування особливої форми повідомлення є умовний знак. Якщо розглянути мовну форму даного повідомлення, то виявиться, що вона також складається з певних знаків — слів. Отже, перехід повідомлення із загальної форми в особливу відбувається на рівні знака. Виявляється також, що знак є елементарною формою буття як загальної, так і особливої форм повідомлення. Значить дальшому аналізу підлягає ця нова форма — знак. Для того, щоб вона була більш зрозумілою, необхідно хоча б коротенько розглянути знак, незалежно від тієї форми, у якій він виступає в даних категоріях, тому що знак має і власне, досить складне існування.

Знак є перш за все матеріальна, чуттєво сприймана річ, призначена для передачі людської дії, відношення, для задоволення певної потреби¹. У такому абстрактному визначенні знак — категорія загального. Оскільки ж соціальний організм (суспільство) знаходиться у подвійному відношенні, то відповідно до цього всі знаки поділяються на дві категорії: призначені для передачі дії речовинам та предметам природи і для передачі дії іншим людям. Перші визначаються як знаряддя праці, другі — як засоби спілкування. Це особливі форми категорії «знак».

Знаряддя праці як особлива форма знака визначаються далі в одиничних знаряддях, наприклад, сокира, плуг, комбайн і т. д. Матеріал, з якого зроблені знаряддя праці, відіграє вирішальну роль, тому що на природу можна діяти лише такими знаряддями, які здатні через свої об'єктивні і соціально надані властивості змінювати й перетворювати предмети природи. Засоби спілкування як особлива форма знака визначаються теж в одиничних явищах (звукове слово, жести, письмове слово, покажчики і т. п.). Матеріал цього знака повинен мати лише одну властивість — сприйматися іншими людьми, тому вимога до матеріалу знака у цій категорії не така суворя, як у першій.

Призначення знака робить його носієм і виразником значення. Значення знака — це суспільна дія за допомогою знака, що задовольняє певну потребу. Інакше кажучи, значення знака полягає у використанні знака за призначенням, і там, де йдеться про використання знака, йдеться по суті про значення знака. Однак між знаками як носіями значення існує принципова різниця. Якщо значення знаряддя праці як знака втілено у його матеріальній будові і властивостях і без знаряддя немає його значення, то у категорії засобів спілкування матеріал знака не впливає на відношення, що передається цим знаком. Тут значення знака відмінне і не має нічого спільного з матеріальною природою і будовою цього знака. Тому знаки засобів спілкування по відношенню до знарядь праці (знаків) виступають як категорія умовних знаків².

Розгляд умовних знаків буде неповним, якщо аналізувати їх лише як форму існування повідомлення. Справа в тому, що знак завжди уречевлюється у певній речовині матерії і являє собою якусь матеріальну річ. Отже, слід розглянути умовний знак і як річ.

¹ Докладніше про знак див. І. Г. Ніцевич. Про знак і значення та їх співвідношення, Вісник Харківського політехнічного інституту ім. В.І. Леніна, № 14 (68), філософія. Вид. ХДУ, 1965 р.

² У літературі замість терміна «умовний знак» часто користуються терміном «знак». Це вірно остільки, оскільки у даній категорії всі знаки умовні і, природно, умовність не може відрізнити їх один від одного. Умовними вони є лише по відношенню до знарядь праці, які являють собою категорію знаків безумовних.

Умовний знак як річ має своє власне, матеріальне значення. Йдеться ось про що. Люди завжди сполучаються з оточенням через певні знаки. Однак, перш ніж стати у відношення до дійсності, вони повинні спочатку стати у відношення до самих знаків. Наприклад, щоб виготовити найпростіший стілець, треба раніше оволодіти відповідними інструментами. У такий же мірі це стосується і умовного знака, що, будучи річчю, завжди втілений у звуках мови, димові вогнища, звуках барабана і т. п. Для того, щоб розмовляти і писати, відповідні знаки освоюють як матеріальні речі і як знаки. У наведеному прикладі вогні лише для греків були радісною звісткою про перемогу, для інших же, необізнаних з матеріальною формою цього повідомлення, вони залишилися просто вогнями.

Для передачі повідомлень на значну відстань еквівалентно замінюються мовні знаки, що підлягають передачі, на знаки, якими вони передаються. Переведення одних знаків в інші визначається і регулюється кількістю повідомлень. Одне повідомлення, скільки б мовних знаків у ньому не було, можна передати одним знаком, як це зробили греки. Із зростанням повідомлень, що підлягають передачі, збільшується кількість знаків, якими вони передаються. Якщо умовні знаки досягають певної кількості, стає можливим через різноманітні сполучення цих знаків передавати які завгодно повідомлення. Наприклад, за допомогою ударів барабана, порцій диму і т. п. древні передавали усі необхідні повідомлення.

Розглянуті особливі форми передачі повідомлень, при незначній кількості їх, через недостатньо розвинуті суспільні відносини, цілком задовольняли потреби людей протягом значного історичного періоду. Але з розвитком суспільних відносин кількість повідомлень, що передаються на велику відстань, настільки зростає, що виникла суперечність між кількістю та якістю цих повідомлень. І дійсно, якщо одиниці і навіть десятки повідомлень ще можна передати за допомогою звуків барабана чи світла вогнища, то сотні і тисячі повідомлень таким способом, та ще й на відстань, що перевищує чутність звуків чи видимість вогню, практично неможливо. Інакше кажучи, зростання кількості повідомлень веде до зміни якості форм їх передачі. Виникає необхідність у створенні якісно нових особливих форм, тому що існуючі форми передачі повідомлень починають гальмувати дальший розвиток стосунків між людьми. На перший план висувається питання про більш «транспортабельні» матеріальні форми передачі повідомлень, тому що ідеальний зміст повідомлення повинен у процесі передачі залишатися незмінним, адже це те знання, що підлягає передачі.

Для розгляду того, як розв'язалися ці суперечності, зразу ж перейдемо до часу винаходу телеграфу, телефону і радіо, тому що саме тут форма набуває свого дальшого розвитку. З виникненням нових старі форми передачі повідомлень не відкидаються повністю; у модифікованому вигляді вони зберігаються в системах сигналізації регулювання руху транспорту, у вогнях маяків, у морській сигналізації прапорцями і т. д. Цікаво відзначити й те, що проблема передачі повідомлень у часі була вирішена ґрунтовніше і раніше, ніж проблема передачі їх у просторі. Її розв'язання—виникнення письменності, яка також постійно вдосконалювалася й розвивалася. Однак історично вона раніше розвинулась до такого високого рівня, що хоч письменність виникла на основі звукової мови і відрізняється від неї, все ж при наявності передових, соціалістичних суспільних відносин, як, наприклад, у СРСР, де здійснена загальна письменність усіх націй і народів, у певних національних межах мова і письменність настільки зрослись, що це дозволяє приймати

і розглядати їх надалі як щось єдине, як різновидності загальної (мовної) форми передачі повідомлень.

Для передачі повідомлень засобами сучасної техніки зв'язку виникає нова особлива форма, що одержала назву інформації. Ми відносимо інформацію лише до особливих форм передачі повідомлень, але існують і інші точки зору у цьому питанні. Зараз же необхідно підкреслити, що звичайно інформацію розглядають в онтологічному аспекті, нас цікавить вона у гносеологічному аспекті, який недостатньо чітко визначено у нашій філософській літературі. Так, розглядалися інформація і відображення¹, інформація і ентропія², інформація і негентропія³, інформація і причинність⁴, інформація та імовірність⁵ і т. д. У працях, де мова йде про природу інформації⁶ і навіть про гносеологічні аспекти інформації⁷, мабуть, через те, що утвердився онтологічний аспект при вивченні інформації, автори все ж насправді збиваються на розгляд онтологічного аспекту інформації. З'ясування ролі й структури матеріальних форм передачі ідеального, що надзвичайно важливе як для теорії інформації, так і для семіотики, залишається невизначеним. Виконати ж цю роботу треба тому, що висвітлення відношень між знаком і інформацією, знаком і сигналом, сигналом і інформацією і т. д. можливе лише у гносеологічному аспекті.

Інформація, як особлива форма повідомлення, виникає й існує, з одного боку, на основі загальної (мовної) форми повідомлення, з другого боку, вона не може виникнути без наявності розвинутої техніки зв'язку. Тому розглянемо спочатку, що відбувається з матеріальною формою повідомлення при передачі його сучасними засобами зв'язку. Наприклад, повідомлення про те, що в Якутії геологами знайдено алмази, передається телеграфом. Для цього на телеграфному бланку коротко пишеться: «В Якутії знайдено алмази». Тут повідомлення роздвоюється: ідеальний, надчуттєвий зміст повідомлення залишається у голові автора телеграми, а телеграфісту подається лише чуттєво сприймана форма повідомлення, що існує у вигляді речення, написаного за допомогою букв на папері. Але така форма не може бути передана телеграфом, її необхідно замінити новою, і письмові знаки перетворюються на стрічку інших знаків, наприклад, крапок і тире «азбуки» Морзе. Це перетворення відбувається у голові телеграфіста, тому що він спочатку засвоїв ці знаки, перенісши їх з паперу в голову. Якщо ж повідомлення, виражене одними знаками (написані слова), переходить у повідомлення, виражене іншими знаками (сукупність крапок і тире у певних сполученнях), то знаки цих двох зовнішньо несхожих форм повинні мати щось спільне їм обом, що робить можливим еквівалентне переведення однієї форми повідомлення в іншу. Інакше кажучи, повинно існувати щось третє, що є формою буття як знаків, виражених звичайним письмом, так і знаків,

¹ Див. Б. С. Украинцев. Информация и отражение. «Вопросы философии», 1963, № 2; Н. И. Жуков. Информация в свете ленинской теории отражения. «Вопросы философии», 1963, № 11 і ін.

² Див. Е. А. Седов. К вопросу о соотношении энтропии информационных процессов и физической энтропии. «Вопросы философии», 1965, № 1.

³ Див. И. Б. Новик. Негэнтропия и количество информации, «Вопросы философии», 1962, № 6.

⁴ Див. И. Н. Бродский. Причинность и информация. Вестник Ленинградск. ун-та, 1963, № 17, вып. 3, серия экономики, философии и права.

⁵ Див. В. И. Корюкин. Вероятность и информация. «Вопросы философии», 1965, № 8.

⁶ Див. Д. А. Гущин. К вопросу о природе информации. «Вопросы философии и психологии». Изд-во Ленинградск. ун-та, 1965, вып. I.

⁷ Див. С. Г. Иванов. Некоторые гносеологические аспекты теории информации. Философские и социологические исследования. Уч. записки кафедр обществ. наук вузов г. Ленинграда. Изд-во Ленинградск. ун-та, 1965.

виражених крапками і тире «азбуки» Морзе. Щоб знайти цю нову форму, ще раз звернемося до знака.

Знак, з одного боку, є форма буття повідомлення. З другого боку, знак має свого матеріального носія, який являє собою певну річ. Якщо абстрагуватися від того, що знак являє собою форму вираження ідеального, то залишається лише знак як матеріальна, чуттєво сприймана річ. Ця річ також має свій зміст і форму. Змістом буття знака як речі є певні елементи цього знака, а формою — структура цих елементів, тобто порядок їх розташування. Елементи знака «азбуки» Морзе є крапка і тире, а структура знака — порядок їх розташування. Якщо тепер звернутись до мовного письмового знака, то виявляється, що він також складається з елементів. Елементами слова як знака є букви, а порядок їх розташування у слові складає структуру цього слова. Мислений логічний перехід від знака до його елементів і структури відображає той історичний перехід, що практично був здійснений у техніці зв'язку і передачі повідомлень. Цей логічний перехід, що означає абстрагування від знаку і рух до глибшого рівня його аналізу (елементів знака та їх структури) є разом з тим фактичним переходом від загальної (мовної) форми повідомлення до інформації.

Перехід до інформації характеризується такою принциповою особливістю. При загальній (мсовній або письмовій) формі спілкування знаки та елементи, що їх складають, розкривають себе як матеріальні, чуттєво сприймані речі хіба тільки при освоєнні звукової мови чи письменності. Коли ж мова й письменність засвоєні, то слова вимовляються, пишуться і читаються як певні цілісні утворення. Більш від того, при цьому не тільки елементи знаків (звуки чи букви), але й цілі знаки ніби не помічаються в тому розумінні, що матеріальна форма знака існує як щось прозоре, через що безпосередньо проступає ідеальний зміст слова як знака.

Зовсім інша справа в інформації. Прийом та передача її проводиться лише через елементи знаків. Якщо одержується телеграма, її зміст спочатку невідомий, тому що кожний елемент приймається окремо. З одержаних елементів, скажімо, «азбуки» Морзе, можуть бути складені знаки, а останні в сукупності дадуть повідомлення: «В Якутії знайдено алмази».

Таким чином, інформація являє собою сукупність елементів певної структури, а окремий елемент цієї структури є формою буття інформації. При цьому слід пам'ятати, що елементи інформації відрізняються від елементів повідомлення. Інформація можлива тому, що знаки загальної (мовної) форми повідомлення також складаються з елементарних частинок — звуків або букв. Крім того, якщо знаки мовної форми повідомлення призначені для безпосереднього спілкування людей, то елементи інформації призначені для передачі повідомлень засобами зв'язку на відстань і в часі. Елементи, з яких складається інформація, є сукупністю умовних скорочень, що існують самостійно і незалежно від елементів повідомлення. Називаються вони кодом¹. Прикладом коду може бути «азбука» Морзе, у якій текст, що виражений 33-ма елементами (буквами) звичайної азбуки, передається двома елементами (крапка і тире) коду при певній структурі цих елементів. Повідомлення в його загальній (звуковій чи письмовій) формі за допомогою коду перетворюється на інформацію.

¹ Перетворення елементів структури знака повідомлення в елементи структури інформації називається кодуванням, а зворотна дія — декодуванням. Переведення самої інформації з одного коду в інший називається перекодуванням. (Наприклад, з «азбуки» Морзе у цифровий код).

При кодуванні повинна існувати певна залежність, що регулює еквівалентне перетворення знаків повідомлення в елементи інформації. Розробкою оптимальних кодів у теорії інформації займаються спеціалісти. Нас же цікавлять зміни, що відбуваються з самим знанням як ідеальним при переведенні його із загальної форми в інформацію, тобто, при кодуванні, тому що саме ці зміни і утруднюють розуміння інформації. Справа в тому, що знак (наприклад слово «перемога») передає певний ідеальний зміст. Коли ж практично цей знак розчленовується на окремі букви, то фактично тут, на рівні букв, ми абстрагуємося від ідеального змісту знака. Інакше кажучи, знак як щось ціле є формою вираження ідеального; елементи знака, наприклад буква «о», взяті окремо, нічого іншого, крім самих себе, не виражають. Коли ж буква «о» має своє матеріальне буття — звук «о» і письмове начертання «о», то є також і ідеальний образ букви «о», чи то звуковий, чи то графічний. Ідеальний графічний образ «о» можна виразити і передати іншою матеріальною формою, наприклад, «— —» «азбуки» Морзе. Таким чином, на цьому рівні безпосередньо передається не ідеальний образ перемоги, як це відбувається при мовному спілкуванні, а лише ідеальні образи елементів знака: «п», «е», «р», «е», «м», «о», «г», «а», які передаються, скажімо, крапками і тире «азбуки» Морзе. Лише по одержанні ці елементи переводяться у букви, з яких потім складається слово «перемога», після чого воно стає виразником ідеального змісту. Правда, щодо «азбуки» Морзе, то через її широку розповсюдженість для багатьох людей букви ніби просвічуються через елементи цього коду, однак при переході до цифрових кодів усяка видимість букв зникає.

Отже, в інформації не тільки знання як явище ідеальне, надчуттєве не відкривається безпосередньо, але й матеріальна, чуттєво сприймана форма його буття (мовна чи письмова) також схована за елементами інформації. Перехід від повідомлення до інформації у гносеологічному аспекті виявляється настільки складним, що про інформацію не так-то легко сказати, ідеальна вона чи матеріальна, тому існують протилежні погляди на це питання. Так, А. Харкевич першою рисою інформації називає те, що «вона... є нематеріальним об'єктом»¹. А Б. С. Українцев пише: «Раз інформація не є первинною у плані основного питання гносеології (не є матерією), то вона повинна бути вторинною, тобто тим, що в гносеології називається ідеальним. Однак ніхто явно не називає інформацію явищем ідеальним»².

Дійсно, інформацію ніхто більше явно не визначає як ідеальне, тому що останнє не виступає в ній безпосередньо. В інформації безпосередньо, як ідеальне, утримується не зміст, а лише елементарна форма вираження знань. Наприклад, не ідеальний образ перемоги, виражений словом «перемога», а лише ідеальні образи «п», «е», «р»,... і т. д., виражені в іншій матеріальній формі — елементах інформації. А ці образи («п», «е», «р», «е» і т. д.) відносяться не до змісту знання, а до його форми. Тому А. Харкевич прав у тому розумінні, що інформація має певний ідеальний зміст і може розглядатись як ідеальне, а Б. С. Українцев — у тому, що інформація має певну матеріальну форму свого буття³.

¹ А. Харкевич. Інформація и техника. «Коммунист», 1962, № 17, стор. 93, (тут і далі переклад наш — І. Н.).

² Б. С. Українцев. Указ. твір, стор. 29.

³ Наполягаючи на матеріальності інформації, Б. С. Українцев не помічає, що зводить інформацію лише до матеріальної форми її буття. Наприклад, він пише: «Всякий процес інформації і всяка інформація мають реальність остільки, оскільки інформація втілена у тому чи іншому матеріальному процесі... Поза матеріальним втіленням немає реальності інформації. Реальність ідеї також визначається матеріальною формою її змісту... не можна визначити будь-що в об'єктивному світі (у тому

Протилежність поглядів у даному випадку визначається різними аспектами розгляду інформації¹. В інформації з людським знанням, що розкладене до елементарних частинок і виражене у певному матеріалі матерії, може оперувати не тільки людина, але й машина. В інформації воістину панує форма знання.

Найбільш серйозним недоліком світоглядного, а звідси і методологічного характеру слід вважати те, що інформація в онтологічному аспекті розглядається як матеріальний об'єкт, існуючий незалежно від волі та свідомості людей, тоді як насправді вона відноситься лише до матеріальних форм буття і вираження знань. Цим самим один із моментів суспільних відносин людей, одна із сторін людської сутності — спілкування людей — відривається від суспільства, об'єктивується.

Насправді інформація об'єктивна лише для окремого індивіда, для людства ж у цілому як соціального суб'єкта вона є лише одним з моментів, однією з сторін внутрішнього відношення цього суб'єкта, однією з особливих форм буття знань.

У літературі з теорії інформації є точка зору, згідно з якою інформація існує у природі, як і в суспільстві. Заперечити такому широкому тлумаченню інформації можливо так: те, що в онтологічному аспекті виступає як об'єктивна інформація у природі (космічна, біологічна, спадкова і т. д.), у гносеологічному аспекті є лише людські знання про ці об'єктивні процеси у природі. Але ці знання втілені у певній матеріальній формі. З проникненням у глибини матеріальних форм знання його ідеальний зміст залишається поза межами елементів інформації, а передача їх здійснюється за допомогою певних матеріальних носіїв, наприклад електричних імпульсів. Останні ж у своєму матеріальному бутті підпорядковані законам фізики.

Не можна забувати, що елементи інформації — це не просто матеріальна річ, а ще й матеріальний носій певного ідеального змісту. Його легко ототожнити з такою ж матеріальною річчю, наприклад з таким же імпульсом, що не несе в собі елемента інформації, і прийти до висновку, що інформація існує у природі і є явищем об'єктивним.

Перетворення повідомлення на інформацію не самоціль, це підготовка його до передачі. Коли повідомлення закодоване певним способом, тобто перейшло у свою особливу форму, то воно готове до передачі і існує у вигляді чуттєво сприйманої речі, як сукупність елементів пев-

числі і інформацію) як нематеріальний об'єкт». (Цит. ст., стор. 30). Вірно, що інформація як особлива форма повідомлення має певну матеріальну форму свого вираження, подібно до всіх інших форм знання як явища ідеального. Проблема ускладнюється тоді, коли постає питання: що саме ідеальне несе в собі така матеріальна форма, як інформація. Усі труднощі пов'язані якраз з відповіддю на це запитання. Адже якби інформація не містила у собі нічого ідеального, вона була б простим природним явищем. Б. С. Українцев цієї сторони питання не розглядає, і інформація зводиться у нього до зміни матеріальної структури, магнітофонної стрічки, наприклад, після запису на ній промови і т. п.

¹ Трудність розуміння та визначення інформації полягає ще й у тому, що сам термін цей походить від латинського *informatio* (повідомлення) і використовується як для вираження «повідомлення», рівнозначного *informatio* древніх, так і для вираження інформації у сучасному її розумінні. Оскільки повідомлення і інформація у сучасному їх бутті — явища різні, остільки визначення інформації як повідомлення (хоча воно кінець кінцем і вірне) виявляється занадто абстрактним, бідним, тому що у ньому не відображена специфіка і сутність інформації. Визначення інформації як повідомлення не задовольняє потреб науки. Автори, що досліджують загальні питання теорії інформації, майже всі наполягають на необхідності розробки змістовного визначення інформації. На нашу думку, змістовним визначенням інформації може бути таке: інформація — це сукупність елементів певної структури, яка є носієм матеріальної форми знання. Адже дійсно, інформація як інформація нічого більше у собі не містить, а те, що в інформації (як сукупності матеріальних елементів) відноситься до знань як ідеального, лежить за межами коду інформації.

ної структури. Але це тільки можлива інформація. Для того, щоб елементи стали дійсною інформацією, їх потрібно передати певним способом на віддаль і сприйняти там. Передача цих елементів на віддаль є разом з тим дальшим розвитком форми. Коли йде передача інформації, то на віддаль передається не матеріал цих елементів (крапки і тире, написані на папері), а щось відмінне від цього матеріалу. Це «щось» само повинно бути річчю, щоб його можна було сприйняти. Матеріальна річ, за допомогою якої передається елемент інформації, і є *сигнал*. Наприклад, при передачі телеграм сигналами служать імпульси електричного струму, що передаються по каналу зв'язку. Від того, що на сучасних телеграфних апаратах передаються не крапки і тире, а зразу букви, останні не перестають бути елементами знака, а електричні імпульси, що їх несуть — сигналами¹.

Може здатися, що сигнали, які передають «— — —», лише інша форма передачі ідеального образу букви «о». Однак ця видимість зникає повністю з переходом до цифрових кодів, де радисти й телеграфісти передають і приймають лише ідеальні образи цифр, не володіючи через відсутність такої необхідності, самими цифровими кодами.

Після того, як сигнали одержано, вони піддаються обробці у зворотному порядку, щоб добути з них знання у мовній чи писемній формі, зрозуміле для всіх людей мовної спільності.

Дуже коротко тут відтворено розвиток матеріальних форм існування знань у суспільстві, форм, що у сукупності складають спосіб існування знань. Розглядаючи цей процес, просліджуємо розвиток форм передачі знань (загальна форма, особливі форми, інформація). Розвиток цих форм є, разом з тим, проникненням у глибину загальної форми — від рівня знака як цілісного утворення до рівня елементів і структури знака.

Зародження інформації та сигналу ми знаходимо вже у формах, якими користувалися древні. Наприклад, повідомлення передавались за допомогою одного чи кількох вогнів, порцій диму, певної кількості звуків барабана тощо. Однак кількість вогнів чи звуків барабана ще не сиг-

¹ У зв'язку з тим, що сигнал є найбільш розвинута і конкретна з розглянутих у статті категорій, від визначення сигналу і встановлення його взаємин з іншими категоріями цього порядку значною мірою залежить розуміння як самого сигналу, так і деяких інших категорій (наприклад, знака, інформації).

Термін «сигнал» походить від латинського *signum*, що в перекладі означає «знак». У науковій літературі історично склалося таке положення, що терміном «сигнал» користуються як для визначення категорії «знак», так і власне «сигнал». Тому одні автори включають поняття «сигнал» у поняття «знак» (Див. А. Шафф. Введение в семантику. ИЛ, М., 1963, стор. 190); інші поряд з категоріями знака і сигнала виділяють ще й знаки-сигнали (Див. Л. О. Резников. Гносеологические вопросы семиотики. Изд-во Ленингр. ун-та, 1964, стор. 114, 117; Б. С. Украинцев. Указ. статья, стор. 35); треті дають надзвичайно широке визначення сигналу, починаючи з того, що в «принципі любий ефект... взаємодії може розглядатись як сигнал відносно іншого». (Див. В. С. Тюттин. О природе образа. Психическое отражение в свете идей кибернетики, «Высшая школа», М., 1963, стор. 19), і закінчуючи сигналом-образом (там же, стор. 17). Ми згодні з Л. О. Резниковим, що таке широке тлумачення сигналу у гносеологічному аспекті неправомірне. Крім того, цим утруднюється розуміння співвідношення як знака і сигналу, так і знака й інформації. Визначають також, що «...сигнал є матеріальним носієм інформації» (А. А. Брудный. Сигнал и знак. «Вопросы философии», 1961, № 4, стор. 126). Однак таке визначення сигналу відноситься лише до форми буття інформації. Елемент же інформації як сполучна ланка між сигналом та інформацією не показано, а між тим сигнал виникає саме з процесу передачі елемента інформації.

У гносеологічному аспекті сигнал є матеріальною річчю, що несе в собі певний ідеальний зміст. Правда, під таке абстрактне визначення сигналу підходить і знак, тому слід пам'ятати різницю між ними: за допомогою знака передається певний цілісний ідеальний образ, а за допомогою сигналу — лише елемент цього знака, до того в іншому (закодованому) вигляді. Там же, де матеріальна річ не несе в собі нічого надчуттєвого, відмінного від власної матеріальної природи, є звичайний матеріальний носій взаємодії у природі; але сигналу немає.

нали, як і все повідомлення ще не інформація, тому що ці вогні, чи звуки є лише матеріальною формою існування і вираження знака. Сигнал же там ще не відділився від знака, він існує в ньому в неявному вигляді, так би мовити, у формі можливості, яка реалізувалась тільки з розвитком техніки зв'язку.

Конкретизуємо також і питання про те, чому термін «сигнал» існує у деяких інших науках. Наприклад, у фізіології нервовий імпульс людини і вищих тварин розглядається як сигнал. І це вірно остільки, оскільки враховується, що він як явище матеріальне несе в собі ідеальний зміст — відчуття. Як з переходом від знака до його елемента ми абстрагуємося від знака, як чогось цілісного, так і з переходом від сприймання до відчуття ми повинні абстрагуватися від сприймання предмета у цілому, тому що воно протікає за межами відчуття, тобто при певній сукупності відчуттів. Це схоже на передачу зображення по телебаченню, де сигналами є імпульси електричного струму, що відповідають окремим елементам зображення, яке передається. Останнє ж стає таким зображенням за межами окремого елемента, при відповідній сукупності їх. Однак «сигнал» в науці збігається з «сигналом» у техніці через аналогічність специфіки сигнала, який є матеріальним носієм певного ідеального змісту, відмінного від власної матеріальної природи. Дійсна ж сутність сигналу — у розвинутій техніці зв'язку, яка, будучи продуктом розвитку суспільства, відбиває один із моментів розвитку цього суспільства, а не природи, як це іноді вважають.

Автор розуміє, що проблема співвідношення між повідомленням, знаком, інформацією і сигналом у наміченому тут аспекті широка за обсягом і складна за змістом, і сподівається, що дальша розробка її виявить не тільки нові сторони, але й допоможе суттєво уточнити і конкретизувати висловлені думки.

РОЛЬ СЕРЕДОВИЩА У ПІЗНАННІ ТА ДЕЯКІ ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОГО І СУБ'ЄКТИВНОГО

В. М. Вельцман

Серед проблем діалектико-матеріалістичної гносеології важливе місце займає проблема співвідношення об'єктивного і суб'єктивного. Всебічне її дослідження потрібне для розв'язання не тільки питань світоглядного характеру, але й тих питань, з якими зустрічаються конкретні науки у своєму розвитку.

Пізнання — це процес взаємодії об'єкта і суб'єкта, тому кожна сторона і кожний результат пізнання виникають як діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного. Остання є не тільки однією з форм безконечного складнороздвоєного процесу досягнення істини, а перш за все тим загальним, що властиве змістові всіх форм роздвоєння пізнання.

Суперечність об'єктивного і суб'єктивного — внутрішня суперечність пізнання. Виходячи з практики, вона становить суть виникнення і розвитку пізнання, зміст відносно стійких його результатів — пізнавальних образів, пронизує як пізнання в цілому, так і кожен його сторону, момент, є джерелом розвитку знань.

Останнім часом дослідження об'єктивного і суб'єктивного набуває все більшого значення. Співвідношення їх розглядається в нашій літературі в загальнотеоретичному плані, для пізнання в цілому. Є чимало робіт, в яких аналізується роль об'єктивного і суб'єктивного на окремих етапах шляху до істини і в різних формах відбиття дійсності, з'ясовується соціальна природа суб'єктивного¹.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження специфічності співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, що визначається суттю об'єкта і тими умовами, в яких протікає його пізнання.

У даній статті зроблено спробу висвітлити деякі аспекти співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в тих випадках, коли середовище виступає необхідною умовою пізнання.

Коли об'єкт і суб'єкт взаємодіють безпосередньо, єдність об'єктивного і суб'єктивного створюється і в процесі, і в результатах пізнання в тому співвідношенні, яке обумовлене власне природою і станом взаємодіючих сторін. Такі випадки являють собою акти живого споглядання. Здебільшого це ті випадки пізнання, коли дані про дійсність одержують-

¹ Див. П. В. Копнин. Введение в марксистскую гносеологию. Изд-во «Наукова думка», К., 1966; Логика научного исследования. Изд-во «Наука», М., 1965, Противоречия в развитии естествознания. Под общ. ред. Б. М. Кедрова, М., 1965; Ю. Ф. Бухалов. О диалектике субъективного и объективного. В кн. «Ленинская теория отражения и современная наука». Изд-во «Наука», М., 1966; М. Б. Вильницкий, Эксперимент у сучасній науці. «Наукова думка», К., 1965 та ін.

ся як відбиття об'єкта у процесі прямого матеріального впливу на нього власної природи суб'єкта.

У тому разі, коли об'єкт і суб'єкт взаємодіють через середовище — природне чи попередньо пристосоване для пізнання, коли суб'єкт викликає відповідні дії об'єкта і сприймає їх за допомогою різних матеріальних природних явищ і штучно створених предметів (приладів, інструментів, пристроїв), співвідношення об'єктивного і суб'єктивного ускладнюється.

При всякій взаємодії матеріальних явищ через середовище сигнали, якими явища обмінюються, неминуче зазнають змін. Тут не тільки середовище опосереднює вплив обох явищ одне на одне, але й вони опосереднюють його. Саме тому кожний сигнал, що йде від явища *A* через середовище, досягаючи явища *B*, приносить інформацію про *A* не в чистому вигляді, а з «домішкою» інформації про середовище.

У середовищі можна відносно виділити явища, без яких взаємодія між даними об'єктами не реалізується (це — середовище-посередник), а також інші явища, які не є необхідним фактором для протікання взаємодії.

І хоч у середовищі не все потрібно для здійснення даної взаємодії, проте опосереднює і опосереднюється в певних просторово-часових рамках все. У кожному конкретному випадку ці рамки окреслюють ту сферу, яку на відміну від середовища-посередника можна назвати середовищем впливу, або оточенням. Межі цієї сфери характеризуються швидкістю розповсюдження сигналів явищ впливу — $V_{\text{впл}}$ часом існування розглядуваної взаємодії — $t_{\text{вз}}$ та віддаллю від взаємодії до явищ впливу в момент її закінчення — r .

Співвідношення усіх цих компонентів має бути таким, щоб шлях, який проходять сигнали впливу за час існування взаємодії, був більший відстані до явищ взаємодії, тобто $V_{\text{впл}} \cdot t_{\text{вз}} - r > 0$. Лише в цьому разі про явища, замкнені в дану сферу, можна говорити як про такі, що впливають на розглядувану подію.

Середовище-посередник у взаємодії стає внутрішнім фактором, її органічно складовою частиною. Середовище впливу (як оточення) залишається відносно зовнішнім, але сигнали його впливають на взаємодію і опосереднюються нею. Взаємодія тим більше ускладнюється, а сигнали її сторін тим дужче спотворюються, чим складнішим є вплив на них середовища.

Досліджуючи об'єкт через середовище природного характеру, суб'єкт повинен враховувати і його впливи. Природа цих впливів матеріальна і об'єктивна. Саме тому, поєднуючись з впливом об'єкта, середовище певним чином спотворює його, що відбивається як на процесі відображення, так і на змісті створюваних пізнавальних образів. У загальному вигляді ці впливи середовища можна розглядати як «перешкоди», причому найбільш показовим випадком, до якого вони приводять в пізнанні, є видимість, або позірність. У зв'язку з цим зрозуміле прагнення дослідника позбутися «перешкод» як середовища-посередника, так і середовища впливу, які вуалюють об'єкт.

Роль впливів середовища на пізнання не можна визначати однозначно, тільки як перешкод. Справа в тому, що без опосереднюючого середовища переважна більшість об'єктів була б недоступна для пізнання, бо суб'єкт не зміг би встановити з ними матеріального контакту, неможливою була б практика як джерело пізнання. Крім того, середовище може не тільки послаблювати практичні зусилля суб'єкта і сигнали, що несуть інформацію про об'єкт, але й навпаки, часто може сприяти посиленню практики і тих впливів, які об'єкт справляє на дослідника.

Залежність пізнавальних образів від «перешкод» різна ще й в тому відношенні, що середовище впливає не тільки на кількісну, але й на якісну характеристику сигналів, які йдуть від об'єкта до суб'єкта. Під якістю сигналу в даному випадку ми розуміємо зміст і структуру тієї форми руху матерії, в якій переноситься енергія зовнішнього подразнення. Тому, коли «перешкоди» змінюють якість сигналів, це означає, що суб'єкт сприймає вплив об'єкта не в тій формі руху матерії, в якій він виступає безпосередньо, або сприймає його в цій формі, але з іншою її структурною компоновкою. У такому разі «перешкоди» приводять до створення видимості, в якій суть об'єкта постає перед суб'єктом спотвореною, причому не просто кількісно, але перш за все якісно.

У всіх вищерозглянутих випадках середовище спотворено впливає на процес виникнення пізнавальних образів. Взаємодія об'єкта і суб'єкта, опосередкована середовищем, постійно приводить до того, що об'єкт відбивається деякою мірою не таким, яким він є насправді. Це пояснюється не тільки тим, що суб'єкт відображає у властивих йому формах, але й тим, що тут до впливу об'єкта на суб'єкт приєднується ще й інше об'єктивне — вплив середовища. Через це взаємодія і виступає як «перешкоди». Тільки відокремлюючи її в ході пізнання, можна по-справжньому відобразити саме те об'єктивне, що властиве предмету дослідження. «Перешкоди» переборюються так само, як і суб'єктивність: у процесі практики і на її основі — шляхом посилення абстрагування, яке дозволяє за явищами виявити суть.

Середовище-посередник і середовище впливу можна розділити лише умовно, відносно. Такою є і їх гносеологічно роздільна роль.

Ті впливи середовища, які в одних випадках затемнюють пізнання або є зовнішніми, в інших виявляються внутрішніми і необхідними для розкриття властивостей об'єкта. Тому розширення і поглиблення знань про об'єкт неминуче передбачає дослідження середовища. Чим адекватніше суб'єкт хоче відобразити об'єкт, тим краще він повинен знати всю сферу його взаємодії. Як буття об'єкта неможливе поза середовищем, так і здобуття наукового знання про нього, а також існування його образу неможливе без зв'язку з дослідженням середовища і поза системою взаємозв'язаних відповідних пізнавальних образів. У кінцевому рахунку, це проблема абсолютної істини — повне знання про одиничне неможливе без знань про всю об'єктивну дійсність.

Найбільш поширеними випадками, коли середовище сприяє пізнанню, є ті, при яких досліджувати об'єкт можна, спостерігаючи за змінами, що виникають в середовищі при його взаємодії з цим об'єктом, або з тими змінами, які середовище здійснює в об'єкті. Подібні приклади пізнання можна знайти, мабуть, у всіх сферах дослідження об'єктивного світу.

Зміни середовища дають можливість судити про стан мікрочасток. Властивості полів, об'єктів, що не викликають своїм безпосереднім впливом на суб'єкт чуттєвих образів, досліджуються через спостереження за поведінкою макротіл, які в цих полях знаходяться.

У хімії це виявляється в різних аналізах. Рожеве забарвлення від додавання розчину роданіду амонію свідчить про наявність у воді солей заліза, синє забарвлення від реактиву Тромсдорфа — про наявність у ній азотної кислоти і т. д.

Знання властивостей середовища використовують також у кількісному аналізі. Типовий з цього погляду колориметричний метод. Об'єктом тут є кількість речовини, що визначається за інтенсивністю забарвлення нею розчину. В колориметричному методі використовується знання властивостей якісного складу певної речовини і розчинника, який спе-

цифічно опосереднює різну кількість речовини, що на нього діє. Інтенсивність забарвлення розчинника залежить від висоти стовпа рідини (чи від товщини розглядуваного шару) і від концентрації в розчині барвника. Тому, порівнюючи досліджуваний розчин з стаціонарним розчином, можна за формулою, яка виражає закон Бера — $C_1 h_1 = C_2 h_2$ (де C_1 і h_1 — концентрація і висота стовпа досліджуваного розчину, а C_2 і h_2 — концентрація і висота стовпа стандартного розчину), розрахувати концентрацію першого, а отже, і кількість речовини:
$$C_1 = \frac{C_2 \cdot h_2}{h_1}.$$

Набагато складніше досліджувати соціальні об'єкти за тими впливами, які вони справляють на життя суспільства. Виявлення К. Марксом суперечливої природи товару, розкриття таємниці заробітної плати при капіталізмі і розробка теорії додаткової вартості — найхарактерніше свідчення цього.

Дослідження особливостей пізнання суспільних процесів і явищ завжди мало величезне практичне значення. І у наш час це питання все ширше розглядається в літературі¹. Тут не ставилось завдання окремо розглянути це питання. Укажемо лише на дві характерні риси пізнання соціальних об'єктів, які прямо зв'язані з розглядуваною проблемою.

По-перше, пізнання соціальних об'єктів за тими змінами, які вони спричиняють в середовищі (суспільстві), є найскладнішим, бо і взаємодія об'єкта з середовищем, і дослідження його являє собою найвищу, суспільну форму руху матерії. Закони суспільного руху виявляються через практичну діяльність людини, в якій завжди буває присутнім суб'єктивне — істинне або неправдиве, прогресивне або консервативне, усвідомлюване або неусвідомлюване.

По-друге, кожний соціальний об'єкт, на відміну від природного, не існує окремо від того середовища, за змінами якого можна судити про його властивості. У суспільстві немає змоги заздалегідь окремо дослідити середовище, а потім, підвівши до взаємодії з ним об'єкт, розкрити його властивості. Соціальний об'єкт можна дослідити тільки в його власному середовищі, природному для його буття вигляді.

Безсумнівний інтерес для розв'язання гносеологічних проблем становить визначення меж можливостей виявлення властивостей соціального об'єкта шляхом зміни його становища в суспільному середовищі, в якому він існує. Однак у цих випадках, здається нам, ми матимемо справу з появою в соціального об'єкта нових якісних властивостей, тобто, строго кажучи, матимемо справу вже з іншим об'єктом і саме завдяки органічній єдності його з середовищем.

Очевидно, що рамки соціального експерименту, якщо здійснення його в розглядуваному аспекті взагалі можливе, надто звужені. В дослідженнях суспільного об'єкта за змінами в середовищі важливу роль, у зв'язку з цим, відіграють ті форми абстрагування, що дозволяють не тільки охоплювати, подавати середовище і об'єкт у нерозривній єдності, але й у думці розчленовувати їх, зберігаючи соціальну суть і конкретну значущість об'єкта.

Зміни середовища, за якими пізнаються властивості об'єкта, є знаком, що залежно від умов виступає як знак-ознака (знак-показник) або як знак-сигнал. За наявності одного і того самого предметного значення цього знака, природно, може виникнути різне його тлумачення, різне

¹ Див. М. М. Розенталь. Ленинская диалектическая теория познания и ее современное развитие. в кн. «Ленинская теория отражения и современная наука». Изд-во «Наука», М., 1966; Л. С. Кутузова. Основные методы исследования социальных явлений. «Научн. тр. Московск. ин-та инженеров ж. д. транспорта», вып. 223, М., 1965 та ін.

змістове значення. Це особливо характерно для пізнання соціальних явищ при наявності суб'єктів з різними суспільними інтересами, а також для об'єктів, що безпосередньо не спостерігаються в звичайних умовах (перш за все, мікрочасток).

Роль суб'єктивних факторів у такому пізнанні значно зростає. Спираючись на знання про властивості і стан середовища, суб'єкт прагне за побічними даними, які часто мають якісно іншу, ніж сам об'єкт, форму, виявити суть буття об'єкта. Провадиться мислена (їй може передувати або за нею може йти матеріальна, експериментальна) «підстановка» за знак попередньо створеного образу об'єкта (в експерименті — матеріальної моделі) і виявлення об'єктивних сторін і моментів, що збігаються у наданого в цьому випадку змістового значення із знаком (в експерименті — сторін, що збігаються в моделі, з тими змінами в середовищі, які вона викликає, заміщуючи об'єкт).

Суб'єкт намагається при цьому «подивитися» на зміни в середовищі з протилежного своєму становищу боку (немовби з-поза цих змін — з боку об'єкта). Відбувається це крізь призму пізнавального образу, як звірення змістового значення, що надано об'єкту зараз, з предметним значенням змін в середовищі. Велику роль тут відіграє аналогія, що відзначається високим ступенем абстрагування і, отже, активності суб'єкта. Аналогія, і це важливо підкреслити, в цих випадках дослідження має не тільки евристичне, але й доказове значення.

Пізнання такого роду, як бачимо, дуже складно роздвоюється. Діалектичними протилежностями, що складають процес відображення, і тут є, цілком зрозуміло, перш за все об'єкт та суб'єкт. Але крім цього, наявна ще інша суперечлива пара: зміни в середовищі, спричинювані об'єктом, і пізнавальний образ цих змін. У свою чергу, роздвоюється і кожна з цих сторін: зміни в середовищі — на об'єктивне об'єкта, а також на те об'єктивне, в якому воно знаходить втілення, що спостерігається суб'єктом, тобто на об'єктивне середовище. Пізнавальний образ цих змін (відзначимо, що він являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного як в цілому, так і в кожній своїй частині) роздвоюється на знання про властивості і попереднє становище середовища і на надане цим змінам змістове значення, в якому знаходить вираз і образ самого об'єкта.

Тепер неважко помітити, що суперечлива єдність об'єктивного і суб'єктивного, рух і зміни їх співвідношення в змістовому значенні є суттю пізнання розглядуваного роду. При формуванні змістового значення тих змін, які відбуваються під впливом об'єкта в середовищі, одночасно з установленням збіжних моментів виявляється також суб'єктивне — ті сторони, моменти, що не збігаються в змістового значення із знаком. Ця незбіжність виступає як суперечність на даному етапі пізнання, як суперечність об'єктивного і суб'єктивного. Вона є тут не тільки показником досягнутого ступеня адекватності відображення, а й джерелом дальшого процесу поглиблення та розширення об'єктивності змістового значення змін, які об'єкт здійснює в середовищі, в кінцевому підсумку — процесу формування більш точного і повного образу об'єкта. Саме виявлення цієї невідповідності змісту образу предметному значенню стимулює суб'єкт і дозволяє йому кожного разу все точніше «суміщати» свої знання з об'єктом.

Складнороздвоєний процес, у ході якого відчутна надзвичайно велика активність суб'єкта, завжди приховує в собі небезпеку помилок. Це пов'язано, перш за все, з можливістю абсолютизації суб'єктивних моментів. Проте в розглядуваних випадках можливе не тільки ігнорування об'єктивного, але й прийняття його за суб'єктивне (як це трап-

ляється в приборному ідеалізмі)¹, а також абсолютизація об'єктивного, особливо того, що залежить від середовища, і об'єктивного в структурі змістового значення (онтологізація², типова для об'єктивного ідеалізму і різних еклектичних систем, наприклад, неореалізму та ін.).

Реалізація будь-якої з цих можливостей приводить до помилок, які за гносеологічним змістом ідеалістичні. Природно, коли абсолютизація вказаних моментів відбувається в рамках конкретного наукового пізнання на матеріалі відображення матеріального об'єкта, це має не такий явний вигляд, як при абсолютизації в рамках розв'язання методологічних питань пізнання, тобто в рамках гносеології. Однак різне виникнення помилок — через спотворення безпосередньо загальнометодологічного, чи через спотворення одиничного, коли в опосередненій формі спотворюється і загальнометодологічне, — не впливає на гносеологічну суть результатів відображення. В одному випадку ідеалізм буде філософським, в другому — фізичним, історичним і т. п., залежно від того, на основі спотворення якої сфери пізнання він виникає.

При формуванні змістового значення соціального об'єкта дія суб'єктивних моментів посилюється. Це пояснюється не тільки тим, що велику роль при цьому відіграє сила абстрагування. У дослідженні суспільних явищ на відображення завжди безпосередньо діє соціальний, класовий інтерес, який в дослідженні інших об'єктів виявляється звичайно тільки опосереднено.

Пряма заінтересованість суб'єкта в тій чи іншій інтерпретації суспільного явища надає змістовому значенню ще й соціально тенденційного відтінку. За наявності в суспільстві корисливих, приватновласницьких інтересів і при відбитті з їхніх позицій ця заінтересованість набуває класового суб'єктивістського змісту. Саме тому в антагоністичних суспільствах один і той самий соціальний об'єкт набирає різних, як правило, протилежних змістових значень, які виражають об'єктивно неоднакову роль його в бутті класів.

Аналіз співвідношення об'єктивного і суб'єктивного є, таким чином, суттєвою умовою для боротьби з різноманітними помилками і антинауковими спекуляціями. Саме він дозволяє глибоко аргументовано розв'язувати їх гносеологічну хибність і соціальний суб'єктивізм. У зв'язку з цим треба вказати ще на один аспект дослідження: роль середовища у формуванні і обумовленні суб'єктивних можливостей пізнання та гносеологічної позиції суб'єкта. Середовище обумовлює не тільки буття об'єкта. Свідомість суб'єкта, його здатність відображати дійсність і використати цієї здатності, підхід до об'єкта теж формуються під впливом факторів природного і соціального середовища. Провідними тут є соціальні фактори. Аналіз співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в цьому аспекті приводить до розкриття механізму становлення і виявлення соціальної позиції суб'єкта. Цікавим є аналіз специфіки ролі цієї позиції у формуванні образів природних і суспільних об'єктів.

У першому випадку — це з'ясування складного і глибоко опосередненого впливу на процес відображення природних об'єктів (точніше, на формування загальних принципів підходу до них) тих суспільних факторів, які визначають, кінець кінцем, соціальну позицію суб'єкта.

¹ Див. C. F. Weizsäcker. Zum Weltbild der Physik. 7. erw. Aufl., Stuttgart, 1958, стор. 20, 35, 89 та ін.; P. W. Bridgman. The Logic of Modern Physics. N.-Y., 1949, стор. 211—215.

² Див. A. Wenzl. Metaphysik als Weg von den Grenzen Wissenschaft an die Grenzen der Religion. Graz, 1956, стор. 190; В. Гейзенберг. Развитие интерпретации квантовой теории. В кн. «Н. Бор и развитие физики», изд-во иностр. лит-ры, М., 1958, стор. 43.

У другому випадку (суспільні явища) — це аналіз соціального значення об'єкта, класової і гносеологічної позиції, на якій об'єктивно стоїть суб'єкт, його власної оцінки цього об'єкта. У пізнанні суспільних явищ все це визначається соціальним середовищем, органічно пов'язане з ним і часто дуже суперечливо змінюється услід за змінами середовища.

На заключення ще раз підкреслюємо неминуще, загальнометодологічне значення проблеми співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, розробка якої є активною допомогою марксистської гносеології сучасному науковому пізнанню і практиці.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РУХУ МІКРООБ'ЄКТІВ

А. О. Іваніщенко

Історичний розвиток науки розкриває перед людством дедалі нові і часто дивовижні сторони, властивості, можливості навколишнього світу. Нові відкриття іноді викликають суперечки, дискусії, які закінчуються (коли для цього є достатній матеріал) виробленням нової точки зору. Це — природний шлях розвитку процесу пізнання світу. Від суперечності до суперечності, від менш конкретного знання до більш конкретного (більш глибокого, всеосяжного), від відносної істини до абсолютної — такий діалектичний шлях пізнання всесвіту.

Проте в ході цього пізнавального процесу можливі і помилки в тій чи іншій сфері знання. Помилки обумовлюються не тільки об'єктивними суперечностями, але і впливом на вчених певної філософської системи. Сказане стосується також розвитку фізики, зокрема квантової механіки.

Квантова механіка, створена в 20-х роках нашого століття, поставила цілий ряд питань, які виходять за межі тільки її компетенції. Відповідь на них залежить від філософських позицій того чи іншого вченого. До цих питань можна віднести такі: чи діє принцип причинності в мікросвіті; чи матеріальні явища (об'єкти), які вивчаються квантовою теорією; чи можна говорити про рух мікрооб'єктів у просторі і часі; чи справедливе положення про те, що існування спостережуваних у квантовій механіці явищ не залежить від людини (суб'єкта)? Правда, деякі з подібних питань не впливають із внутрішньої сутності квантової механіки, а при внесенні в неї, на жаль, самими фізиками. Тут позначився вплив ідеалістичної філософії, яка, в свою чергу, використовує помилкові висновки окремих фізиків як «науковий доказ» своєї істинності. Тому боротьба проти догматичних та ідеалістичних перекирчувань сутності розвитку сучасної науки, зокрема квантової механіки, має не тільки філософський, але і конкретно-науковий характер.

У даній статті ми робимо спробу показати помилковість деяких висновків видатного німецького фізика-теоретика Вернера Гейзенберга, висновків, що є в його роботах, присвячених філософським питанням сучасної фізики, і, на його думку, неминуче впливають із конкретно-наукового матеріалу квантової механіки. Основна увага приділяється питанню про природу (характер) руху мікрооб'єктів, де Гейзенберг саме і убачає «природничо-наукову» основу доказу про нематеріальність мікрооб'єктів.

У передмові до книжки «Физика и философия» Гейзенберг пише: «Висновки сучасної фізики... багато в чому змінили уявлення про світ, успадковане від минулого віку. Вони спричиняють переворот у мисленні і тому стосуються широкого кола читачів. Пропонувана книжка має мету допомогти підготувати ґрунт для цього перевороту»¹.

¹ В. Гейзенберг. Физика и философия, ИЛ, М., 1963, стор. 8.

Сказане Гейзенбергом само по собі не викликає заперечення. Дійсно, сучасна фізика, зокрема теорія відносності і квантова теорія, внесла значні зміни у ту картину світу, природничо-науковою базою якої була класична фізика Ньютона і Максвелла. Гейзенберг в багатьох місцях своїх робіт про філософські проблеми сучасної фізики, говорячи як природознавець, досить глибоко освітлює основні досягнення теорії відносності, квантової механіки та атомної фізики в цілому. Але коли він говорить про філософські аспекти сучасної фізики, на перший план у нього виступає по суті ідеалістична лінія. При цьому він намагається підперти свої висновки посиланням на експериментальні дані квантової фізики. Тому і викликає особливий інтерес уже зазначений висновок Гейзенберга.

Центральним місцем у його роботах, присвячених філософським проблемам атомної фізики, є питання про матеріальну реальність мікрооб'єктів (атомів, елементарних часток).

Гейзенберг не заперечує, що «явища, які сприймаються нашими органами чуття (незалежно від того, відбувається це сприйняття за допомогою приладів чи без них), можуть розглядатися як об'єктивні»¹. Він зауважує, що вже у Декарта було уявлення про матерію як різноманітність предметів, атрибутивні властивості яких чуттєво сприймаються: геометрична форма, смак, колір, температура і т. д. Гейзенберг підкреслює, що поняття, «реальний», або «дійсно існуючий», стосується предметів і процесів, що відбуваються в звичайному тривимірному просторі². «Це уявлення про матерію, пише Гейзенберг, внесло, мабуть, найбільший вклад у те, що ми зараз розуміємо під словом «матерія»³.

Що ж нового, на погляд Гейзенберга, внесла квантова механіка в уявлення про матерію? Результати експериментів по вивченню властивостей мікрооб'єктів показують, робить він висновок, що необхідне нове «роз'яснення поняття матерії», що ідея реальності матерії принаймні повинна бути «модифікована»⁴. І. Гейзенберг зробив спробу провести таку «модифікацію». Як же він це робить?

Гейзенберг (це слід відзначити насамперед) не проти застосування понять «матерія», «простір» та інших і в квантовій фізиці. Не виникає ніяких труднощів, зазначає він, коли ми говоримо про матерію, факти чи реальність, описуючи атомні досліди. Але де ж виникають труднощі? «Проблема матерії», по Гейзенбергу, виникає тоді, коли ми намагаємось «екстраполювати» це питання у малі області простору. Для того, щоб уявити суть «проблеми», розглянемо пропонований Гейзенбергом такий уявний експеримент.

Береться екран з двома щілинами. Розмір їх приблизно такий, як довжина хвилі світла, що через них проходить. На деякій відстані від цього екрану ставиться фотографічна пластинка. При проходженні світла через екран з щілинами на фотопластинці можна спостерігати інтерференційну картину, яка добре описується через поняття хвильової теорії за допомогою уявлення про вторинні сферичні хвилі, які виникають внаслідок взаємодії первинної хвилі з щілинами екрану. Почорніння на фотопластинці зображає хімічний процес, що навпаки, добре описується за допомогою уявлення про світло як потік світлових квантів (фотонів).

¹ В. Гейзенберг. Философские проблемы атомной физики. ИЛ., М., 1958, стор. 82.

² В. Гейзенберг. Физика и философия, стор. 104, 164.

³ Там же, стор. 120.

⁴ Там же, стор. 169.

Викликає великий інтерес, зауважує Гейзенберг, спроба подати усе явище в цілому з точки зору уявлення про світлові кванти.

Міркувати можна було б так. Окремий світловий квант може пройти тільки через якусь одну (першу або другу) щілину в екрані, причому імовірність попадання його у певну точку на фотопланстинці не повинна залежати від того, закрита інша щілина в цей момент чи ні, і навпаки. Звідси випливає, що загальне почорніння має бути точною сумою (накладенням) окремих почорнінь, іншими словами, не повинно бути ніякої інтерференційної картини. Але ж в дійсності ми її спостерігаємо на фотопланстинці¹.

«Із цього прикладу видно, — пише Гейзенберг, — що поняття функції імовірності не дає просторово-часового опису події, яка відбувається між двома спостереженнями»². А це і означає, на думку Гейзенберга, що поняття матерії має бути обмежене тільки тим, що спостерігається³ і описується у поняттях звичайного простору і часу, бо вони є єдиними «формами упорядкування» всього, що відбувається і спостерігається. Свій висновок він намагається підкріпити («роз'яснити») таким тлумаченням спостереження або експеримента у атомній фізиці.

Спостережувані атомні явища стають доступними для розуміння тільки завдяки застосуванню до них математичного апарату квантової теорії. Результати первинного спостереження переводяться у функцію імовірності (функція, яка описує стан мікрооб'єктів, основне поняття у рівнянні Шредінгера), яка дає потім розподілення імовірностей результатів наступного вимірювання для любого моменту часу. Але функція імовірності має в собі, на думку Гейзенберга, об'єктивний і суб'єктивний елементи. Об'єктивний елемент вказує на тенденцію події, тобто на сукупність об'єктивно можливих подій. Суб'єктивний елемент виражає неповноту наших знань про описувану систему. Він обумовлений неконтрольованим діянням (впливом) приладу на об'єкт у момент його спостереження. Через те результат наступного експерименту не можна точно завбачити, передбачається тільки імовірність певного результату, тобто функція імовірності описує, згідно з Гейзенбергом, не реальну подію, а тільки сукупність можливих подій. А це і означає, на його думку, що досліджувані нами в атомному експерименті явища не можуть вважатися цілком об'єктивними, тобто такими, опис яких не мав би в собі «суб'єктивного» елементу, іншими словами, був би однозначним, а не імовірним.

Таким чином, матеріальне, реальне, згідно з Гейзенбергом, лише те, що безпосередньо спостерігається і може бути описане у тривимірному просторі і часі. «Якщо ми спробуємо проникнути за межі цієї реальності в деталі атомних явищ, — пише Гейзенберг, — контури цього «об'єктивно-реального» світу розчиняються не в тумані нової і ще неясної ідеї реальності, а у примарній ясності математики, закони якої управляють *можливим, а не дійсним*»⁴ (курсив наш — А. І.). Мікрооб'єкти, по Гейзенбергу, нематеріальні утворення, бо квантова теорія не дає просторово-часового опису їх руху поза спостереженням. Він пише: «Найбільш значним (у квантовій теорії — А. І.) було введення імовірності як нового виду «об'єктивної» фізичної реальності. Це поняття імовірності тісно зв'язане з поняттям можливості («потенції») у натурфілософії таких

¹ Подібні експерименти уже давно здійснені, причому не тільки зі світлом, але й з мікрооб'єктами, зокрема електронами. (Див. Г. А. Биберман, Н. Г. Сушкін, В. А. Фабрикант. ДАН СССР, 16, 185, 1949).

² В. Гейзенберг. Физика и философия, стор. 32.

³ Там же, стор. 32—33.

⁴ В. Гейзенберг. Развитие интерпретации квантовой теории. В сб. «Нильс Бор и развитие физики», ИЛ, М., 1958, стор. 43.

античних філософів, як Арістотель, воно є у деякому розумінні перетворенням старого поняття «потенція» з *якісного* уявлення у *кількісне*¹ (курсив наш — А. І.). У квантовій механіці, підкреслює вчений, «атом вже не можна беззастережно об'єктивувати як *предмет, що існує в просторі і змінюється в часі*. Можна об'єктивувати тільки результати окремих спостережень»² (курсив наш — А. І.). «У сучасній квантовій теорії, — зауважує Гейзенберг, — навряд чи можна сумніватися в тім, що елементарні частки у кінцевому підсумку суть математичні форми, тільки значно складнішої і абстрактнішої природи»³, ніж математичні форми, наприклад, у Платона. «Онтологія матеріалізму ґрунтується на ілюзії, що можна екстраполювати в атомну область безпосередньо дійсність навколишнього світу. Однак така екстраполяція неможлива»⁴. Навіть спостережувані матеріальні явища не об'єктивні, тому що їх хід залежить від спостерігача. Така сутність «модифікації» Гейзенбергом поняття матерії.

Критичний аналіз цієї концепції має особливе значення, бо вона належить видатному фізику-теоретику, популярність якого у науці не потребує доказів.

Які ж дошкульні місця є в інтерпретації Гейзенбергом уявного експерименту і дальшого тлумачення процесу вимірювання у квантовій механіці?

Тут розкривається, насамперед, слабкість його філософської позиції. Він відносить до класу спостережуваних (а значить і реальних, матеріальних) тільки ті об'єкти, рух яких у просторі і часі описується на основі принципів класичної фізики, тобто реальним визначається тільки траєкторний опис (у випадку руху матеріальних часток) або динамічний опис (у випадку розповсюдження полів).

Гейзенберг цілком даремно обвинувачує матеріалізм в якихось «ілюзіях». Ототожнювання матерії з одією із конкретних її форм було властиве лише механістичному матеріалізму. Діалектичний же матеріалізм під матерією розуміє все те, що існує поза свідомістю, незалежно від свідомості людини і відображається в її відчуттях. Як бачимо, Гейзенберг стоїть на позиціях механістичного матеріалізму в цьому питанні. Очевидно, не знаючи діалектичного матеріалізму, він не знайшов кращого виходу при з'ясуванні мікроявищ, як назвати мікрочастки нематеріальними, нереальними, а матеріалізм обвинуватити в неіснуючих «ілюзіях». Однак на філософській стороні його висновків ми не будемо докладно зупинятися⁵. Нас цікавить, насамперед, їх «природничо-наукова» основа. З цієї точки зору ми спробуємо проаналізувати твердження Гейзенберга про те, що «поняття» функції імовірності не дає просторово-часового опису події, яка відбувається між двома спостереженнями.

Дійсно, функція імовірності не дає траєкторного чи динамічного (в класичному значенні) просторово-часового опису події (наприклад, руху мікрочасток). Це пояснюється, мабуть тим, що рух мікрооб'єктів не може характеризуватися лише поняттям траєкторії чи хвилі. Інакше не можна було б пояснити квантові переходи атомів з одного стану в другий, а також дуалізм властивостей мікрооб'єктів і т. д. Таким чи-

¹ В. Гейзенберг. Развитие интерпретации квантовой теории, стор. 24.

² В. Гейзенберг. Философские проблемы атомной физики, стор. 32.

³ В. Гейзенберг. Физика и философия, стор. 49.

⁴ В. Гейзенберг. Развитие интерпретации квантовой теории, стор. 44.

⁵ Детальніше це питання розглянуто нами у статті «О соотношении чувственного и эмпирического в познании микромира». (Вестник Харьковского университета, серия философии, № 1, 1965).

ном, уявлення про нетраєкторний рух мікрочасток найбільш адекватно виражає сутність руху об'єктів квантової механіки. Однак це не означає, що рух часток відбувається поза звичайним простором і часом, а отже, що вони нереальні. Саме хвильова функція цієї теорії і описує просторово-часовий рух мікрооб'єктів. Цей опис нетраєкторний (тут ми погоджуємось з Гейзенбергом), але з тим, що він «нереальний» (не описує дійсність) не можна погодитись.

Справді, за даними первинного спостереження (наприклад, вимірювання координати локалізованої частки) функція імовірності дає для будь-якого наступного моменту часу розподілення точок у просторі, де може бути локалізована частка, і вказує імовірність її локалізації для будь-якої з цих точок. «Хвилі де Бройля, — пише відомий радянський фізик Д. І. Блохінцев, — дають... статистичний опис руху мікрочасток: вони визначають імовірність виявлення (локалізації) часток у даному місці простору у даний момент часу»¹. Експерименти показують, що частки дійсно виявляються у певних місцях простору відповідно імовірності їх локалізації в цих місцях. Це — свідчення істинності квантової теорії.

Ми не можемо сказати, що мікрооб'єкт знаходиться у певному місці простору в момент між двома спостереженнями (можливо, принципово не існує цього «певного» місця у загальноприйнятому розумінні). Але хвильова функція квантової механіки дає розподілення імовірностей його локалізації у певних місцях простору і для моменту часу між двома спостереженнями (вимірюваннями). Математичним виразом того факту, що частка існує в просторі і в момент часу між двома вимірюваннями, є рівність одиниці інтегралу від густини імовірності на всьому просторі для будь-якого моменту часу², тобто

$$\int_{-\infty}^{\infty} P(v) dv = 1,$$

де $P(v)dv$ — густина імовірності знаходження частки в області простору між v і $v + dv$.

Це говорить про те, що у квантовій механіці ми маємо цілком новий тип просторово-часового опису руху об'єктів матерії, принципово відмінного від класичного динамічного опису. Ми, як і більшість фізиків, вважаємо, що у цьому випадку маємо справу з новим типом матеріального утворення, яке не ґрунтується ні класичній частці, ні хвилі, хоча і володіє властивостями частки і хвилі. Неможливість формування наочно-чуттєвого уявлення про рух мікрооб'єктів не може бути аргументом для доказу, що мікрооб'єкти не існують у просторі і часі поза спостереженням їх при вимірюванні у атомному експерименті.

Статистичний опис руху мікрооб'єктів свідчить, що кожен з них має потенціальну можливість попасти в будь-яку із зазначених функцією імовірності точку простору. Крім того, ця функція вказує імовірність їх «попадання» у кожну з точок, але не зазначає, яка з можливостей здійсниться у кожному конкретному вимірюванні. Це і природно, бо коли сутність мікрооб'єкта така, що він має багато потенціальних можливостей щодо однієї і тієї ж властивості (наприклад, точки локалізації) в одних і тих же умовах, то принципово неможливо визначити точно результат виявлення цієї властивості. Однак питання про природу ста-

¹ Д. І. Блохінцев. Основы квантовой механики. «Высшая школа», М., 1961, стор. 44.

² Д. Бом. Квантовая теория. Физматгиз, М., 1961, стор. 103—105.

тистичності (а значить і про природу мікрооб'єктів) не можна вважати вже остаточно розв'язаним, хоч деякі фізики (Бор, Гейзенберг і ін.) вважають, що статистичний характер руху мікрооб'єктів не піддається подальшому аналізу.

Таким чином, перетворивши у догму, справедливу для всіх реальних подій, відоме положення класичної фізики про траєкторний (або динамічний) рух матеріальних об'єктів, Гейзенберг приходять до висновку, що мікрооб'єкти — нереальні, нематеріальні «речі», бо їх рух не описується таким чином. Забувати, що «межі істини кожного наукового положення відносні»¹ не слід: це неминуче приводить до ідеалізму. Прикладом може бути механізм міркувань і висновки Гейзенберга в його інтерпретації уявного експерименту.

Непереконливим є і тлумачення Гейзенбергом процесу вимірювання в атомній фізиці, яким він хоче, так би мовити, більш наочно обґрунтувати «неминучість» своїх ідеалістичних висновків. Поклавши в основу цього тлумачення так званий «принцип неконтрольованості» взаємодії приладу і об'єкта, він приходять до висновку, що опис спостережуваних атомних явищ за допомогою функції імовірності є не зовсім об'єктивним, через те що вона має в собі принципово неусувний суб'єктивний елемент (незнання описуваної системи), обумовлений неконтрольованим діянням на об'єкт в момент його спостереження. Внаслідок цього, зазначає Гейзенберг, в атомному експерименті природа виступає не сама по собі, а перетвореною нашим діянням на неї у процесі експерименту; ось чому її повне пізнання неможливе. Введенням «принципу неконтрольованості» Гейзенберг намагався показати, що атомні явища залежать від спостерігача (приладу в загальному випадку), і тим самим з'ясувати природу статистичності квантово-механічного опису мікроявищ. Шукати інші причини статистичності не має рації — така точка зору Гейзенберга.

Однак важко погодитись з Гейзенбергом, «що принцип неконтрольованості» є одним із основних положень квантової теорії. Скоріше він є наслідком догматичного перенесення класичного поняття «корпускули» в квантову фізику, бо тільки визнавши, що мікрочастка має певний імпульс або певну координату незалежно від умов її існування, можна дійсно прийти до цього принципу при тлумаченні співвідношення невизначеностей квантової механіки. Але саме експерименти квантової фізики показують: до вимірювання, тобто поза певними макроскопічними умовами, ми не можемо говорити про якийсь певний імпульс чи координату мікрочастки, інакше залишились би нез'ясованими, наприклад, інтерференційні явища.

У класичній механіці було прийнято розглядати рухомий предмет як якісно собі тотожну річ. Припускалось також, що спостереження за рухом предмета (в процесі його визначення) не впливає на характер руху, або такий вплив може бути врахований в описі. У цьому розумінні можна говорити про існування предмета «самого по собі» і про вивчення його «самого по собі», тобто незалежно від способу його пізнання. Такий підхід, звичайно, правомірний, однак його не можна метафізично переносити і у квантову механіку, бо ототожнюючи поняття предмета «самого по собі» з цим уявленням, неминуче приходиш до висновку, що мікрооб'єкти — нематеріальні речі. Атомні експерименти показують, що в області мікросвіту ми повинні відмовитись від класичного розуміння предмета як речі певної відносно сталої просторової форми, яка зберігається у широкому діапазоні різних зовнішніх умов і незмінних інших

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 117.

її властивостей. У цьому останньому розумінні поняття предмета «самого по собі» в області мікросвіту дійсно не має значення.

Які ж альтернативні висновки тут можливі?

Оскільки поняття матерії в класичній фізиці зв'язане з уявленням про різноманітність предметів «самих по собі» (в указаному вище розумінні), то, природно, напрошується висновок, що мікрооб'єкти — нематеріальні речі. Можливий і інший висновок: необхідно змінити поняття матеріального предмета «самого по собі». Гейзенберг пішов першим шляхом. Але саме в цьому і полягає його помилка. Назвавши мікрооб'єкти «математичними формами», вчений тим самим закриває перед собою двері до істини, зокрема до необхідності вивчення особливостей мікрооб'єктів як реальних речей, їх внутрішньої природи і т. д. Визнання ж відносності механічного поняття предмета «самого по собі» вимагає від будь-якого вченого досліджувати об'єктивну природу мікрооб'єктів, а не втискувати їх у заздалегідь задані логічні конструкції, не оголошувати об'єкти недійсними, якщо втиснути не вдається. Адже не може існувати всеосажних теорій, бо різноманітність якості речей безмежна.

При аналізі явищ мікросвіту особливу значимість здобуває врахування зовнішніх умов. Це стосується, зокрема, таких характеристик мікрооб'єктів, як імпульс або координата, частка або хвиля. Експерименти по дифракції і інтерференції переконливо показують, що ці властивості виявляються тільки за певних зовнішніх умов, причому взаємовиключаючи одна одну. До того ж деякі з них (наприклад, імпульс або координата) можуть мати різні кількісні характеристики. Ця динамічність властивостей і їх кількісних характеристик — найдивовижніша особливість мікрооб'єктів. Ось чому твердження Гейзенберга, що в атомнім експерименті природа виступає не «сама по собі», а перетвореною нашим діянням на неї у процесі експерименту, по суті мусить мати інший зміст, ніж той, який вкладає в нього сам автор.

Насамперед вислів природа «сама по собі», або у вужчому розумінні предмет «сам по собі», має гносеологічне значення — існувати поза і незалежно від свідомості людини. У онтологічному значенні предмет «сам по собі» — сукупність усіх відношень¹ його до інших предметів, виявлення яких (відношень) залежить від природи останніх і від розвитку самого предмета. У атомних експериментах ми «створюємо» певні умови для мікрооб'єктів, тому, природно, вони виявляють лише певні властивості, самі змінюючись при цьому. Але такі умови в принципі можливі в природі і незалежно від нашого втручання в неї. Отже, мікрооб'єкт може виявити ті ж самі властивості незалежно від нашого експерименту. Таким чином, в усякому атомному експерименті природа виступає і «сама по собі» і залежною від нас. У чому ж полягає її залежність від суб'єкта? Тільки в тому, що з багатьох можливих зовнішніх умов (сама наявність цих можливостей принципово не залежить від людини) він може вибирати, у відповідності до потреб і можливостей практики, ті чи інші умови, а отже, і пізнавати ті чи інші особливості мікросвіту. Це означає, що в атомному експерименті природа залежить від людини, у кінцевому підсумку, не в онтологічному значенні, а лише у гносеологічному. Онтологічно об'єкт не залежить від свідомості і діяння суб'єкта, гносеологічно (тобто яку із сторін об'єкта суб'єкт пізнає раніше, а яку — пізніше) залежить.

Якщо в атомному експерименті природа виступає не «сама по собі» онтологічно, як вважає Гейзенберг, значить вона існує і «сама по

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 204—205.

собі», але цього стану її ми принципово не можемо досягнути в процесі пізнання. Про це і говорить Гейзенберг мовою «принципу неконтрольованості».

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що пропонування Гейзенбергом «переворот у мисленні» не може збутися, бо він суперечить суті самої квантової фізики. Природа вимагає діалектичного підходу до себе, і тільки на цьому шляху можливий подальший прогрес фізичної науки.

ПРО СТОРОНИ МАТЕМАТИЗАЦІЇ НАУКИ

О. І. Головін

Стаття є результат спроби узагальненого розгляду однієї з найбільш характерних і істотних особливостей сучасного етапу пізнання — математизації наук як сторони (моменту) взаємодії наук, зумовленої єдністю багатообразності матеріального світу і якісною специфікою рівней організації матерії, що досліджуються. У вступній частині визначається процес математизації. Потім виділяються сторони («рівні») цього процесу і коротко аналізується їх зміст.

* * *

Існуючий поділ науки на окремі галузі зумовлений відмінністю природи самих речей, відносною самостійністю буття речі. Але будь-яка окрема наука, почавши з виділення, відокремлення і вивчення окремих речей — і такий підхід правомірний через відносну самостійність речі, — переходить потім до дослідження їх відношень, зв'язків, а слідом за цим до аналізу форм відношень і зв'язків різних класів речей (процесів, систем), не обмежуючи себе вивченням тільки окремого об'єкта.

Важливою особливістю наукового пізнання ХХ ст. є саме відмова від уявлення про річ як незмінну, існуючу окремо від інших. Об'єктом дослідження стають системи, якісне визначення яких зумовлене єдністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, відношень. А самі відношення розглядаються у науці ХХ ст. на відміну від науки минулого (XVII—XVIII ст.) не як щось існуюче відокремлено від речей, а як відношення речей. Таким чином на передній план висувається *структурне* дослідження об'єктів. Своєрідність сучасного етапу, який переживає наука, насамперед фізика мікросвіту, — справедливо відзначає І. Б. Новік, — виявляється у зростанні ролі категорії відношення в гносеології¹.

Зміна, розвиток предмета дослідження спричиняє відповідний розвиток експериментальних і теоретичних засобів пізнання, створення методів, відповідних новому змісту, що досліджується, і, насамперед, залучення і використання для дослідження об'єкта конкретної науки того, що вже створено в інших науках. Це зумовлює зв'язок («дію») наук, а слідом за цим і їх взаємодію. Взаємодія наук реалізується шляхом використання знань у вигляді ідей, теорем, методів, експериментальної техніки і т. п., одержаних і вже апробованих в інших науках, а також через техніку і виробництво і вивчення загальних властивостей різних видів матерії². Останній вид зв'язку дає нерідко початок новій «стиковій» науці.

¹ І. Б. Новік. О категории «вещь» и «отношение». «Вопросы философии», 1957, № 4, стор. 221. Див. також А. И. Уемов. Некоторые тенденции в развитии естественных наук. «Вопросы философии», 1961, № 8.

² М. М. Карпов. Основные закономерности развития естествознания, Изд-во Ростовск. ун-та, 1963, стор. 155.

Не маючи можливості зупинитися на аналізі загального плану взаємодії наук, перейдемо до розгляду безпосередньо *процесу математизації* — сторони (моменту) взаємодії математики і природознавства (та інших наук), яка полягає в залученні математики, її понять та ідей, результатів окремих досліджень, прийомів та методів для вивчення предмета нематематичних наук, в проникненні математики у методи та засоби мислення. В самому процесі математизації знаходить вираження, таким чином, новий характер, нова форма підходу¹ до дослідження об'єкта конкретної науки, предмет же науки, яка математизується, залишається специфічним для неї.

Математика з допоміжного засобу для виконання кількісних розрахунків на рівні числових відношень перетворюється на засіб формулювання та провіщення загальних закономірностей, стає робочим інструментом теоретичного дослідження реальних зв'язків, відношень через виділення однорідних сторін, моментів реальних явищ, процесів, інструментом побудови змісту фізичних теорій. Це зумовлюється не тільки зміною, поглибленням предмета та «внутрішніх» методів наук, які математизуються, але значною мірою і тим, що логічне розширення предмета природничонаукового дослідження відбивається у відповідному розвитку і предмета математики, її понятійного апарата, методів, прийомів.

Ф. Енгельс визначив математику як науку про кількісні відношення та просторові форми²; цього ж визначення дотримується і ряд сучасних авторів. В ньому синтезувались уявлення про предмет математики на рівні XIX ст. Тут зміст поняття «кількісні відношення» заповнюється й обмежується уявленнями про відношення чисел та величин, а просторові відношення і форми відокремлюються, ставляться *поряд* з кількісними³.

Математика, в сучасному розумінні її предмета, — наука про найзагальніші відношення однорідних сторін (моментів) дійсного світу, наука про його форми і відношення, взяті абстраговано від їх змісту⁴. Відповідно до цього розширюється зміст математичної кількості, яка тепер не зводиться до числових відношень і відношень величин, а розуміється як відношення однорідних сторін, моментів дійсного світу, як відношення, абстраговані від змісту. І тим самим поняття математичної кількості узагальнює числові відношення, відношення величин, охоплюючи, відзначаючи це, і просторові відношення, просторові форми.

У сучасній математиці все більшого значення набуває не поняття числа, величини або множини, як раніш, а поняття математичної структури⁵, що узагальнило окремі поняття про числові відношення, відношення величин і т. д., охоплюючих лише окремі моменти відношень однорідних сторін. Це дає можливість повніше і глибше, ніж раніше, відобразити структурний аспект матеріального світу математичними засобами.

Специфіка, глибока внутрішня різниця між явищами знаходить своє неповторне вираження у тонкій внутрішній відмінності математичних структур, характері конкретних математичних форм, що описують ці явища; наприклад, через характер застосовуваних операторів, вид влас-

¹ Докладніше про це див. нижче, в п. І.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, стор. 37, 572—587.

³ Це, зрештою, зустрічається і у деяких сучасних авторів, наприклад, у О. І. Акчуріна, М. Ф. Веденова, Ю. В. Сачкова («Вопросы философии», 1966, № 4, стор. 66), І. І. Жбанкова (сб. «Диалектический материализм как методология естественнонаучного познания», Минск, 1965, стор. 23), С. В. Вонсовского, Г. О. Курсанова («Вопросы философии», 1958, № 9, стор. 74).

⁴ Див., напр., Н. Бурбаки. Очерки по истории математики. ИЛ., М., 1963, стор. 245—259.

⁵ Там же.

них функцій або впровадження нових математичних об'єктів та інші якісні ускладнення математичних конструкцій. Таким чином, математичний апарат стає здатним відображати якісну сторону речі через нескінченну різноманітність відношень однорідних сторін, які можуть бути зафіксовані, представлені у математичних конструкціях, — з боку математичної кількості.

Отже, якісне розширення предмета дослідження зумовлює істотний розвиток засобів дослідження. Взаємозв'язок речей та їх сторін тягне за собою творчу взаємодію наук, залучення засобів пізнання одних наук для дослідження об'єкта інших. Взаємодія наук є, таким чином, теоретичним вираженням єдності багатоманітності матеріального світу.

А тепер спробуємо поглибити зміст процесу математизації. Детальніший аналіз цього процесу дозволяє виділити слідуючі його сторони («рівні»): особливий *метод* дослідження — метод математизації як форму переходу від старого знання до нового (1), який реалізується через прийоми і методи побудови нової фізичної *теорії* (2) та зміст конкретних *понять* (3), зумовлює евристичну роль *знакових* засобів у пізнанні (4) та характер засобів *обчислення* (5) і впливає на формування нової *логіки* (6). Коротко зупинимося на змістові цих рівней математизації.

1. Про **метод математизації**. В результаті процесу математизації наук формується метод математизації як спеціальний засіб дослідження об'єкта конкретних наук, розглядання явищ природи, соціальних явищ та завбачення нових об'єктів, невідомих ще властивостей та відношень, сторін матеріального світу.

Б. М. Кедров визначає метод математизації як особливий метод природознавства, суть якого полягає в тому, що він є прояв і конкретизація методу формалізації¹. Враховуючи це справедливе зауваження, а також сучасне розуміння предмета математики, про яке говорилося вище, охарактеризуємо зміст методу математизації, вичленюючи його основні моменти:

виділення форми відношень однорідних сторін (моментів) речей та процесів, абстрагування їх кількісної сторони;

узагальнення цих математичних форм кількості з метою виробити прийоми оперування ними;

і головний момент, який звичайно фігурує як самостійний при розгляданні процесу математизації науки, — це застосування (*повернення*) цих узагальнених абстрактних математичних форм кількості в науковій практиці, вивчення явищ, процесів, речей матеріального світу з боку форм, зв'язків, відношень їх однорідних сторін (моментів) з відверненням від матеріального субстрату цих кількісних структур.

З наведеної вище характеристики методу випливає, що цінність застосування формальних математичних методів у науці полягає в глибокому внутрішньому зв'язку формалізації з моделюванням²: формальна математична структура (система структур) виступає як модель змістовного процесу.

Метод математизації зародився, мабуть, у перших роботах І. Ньютона з теорії гравітації, як результат спроб обійти при дослідженні якісно нових рівней організації матерії труднощі, що виникли внаслідок прямолінійного підходу до дослідження матеріального субстрата польо-

¹ Б. М. Кедров. Предмет и взаимосвязь естественных наук. Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 37.

² На зв'язок формалізації та моделювання (в логіці) звертає увагу А. Л. Суботін. Див. статтю «Смысл и ценность формализации в логике». Сб. «Философские вопросы современной формальной логики». Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 91 та ін.

вих форм руху матерії та марних спроб виразити закони нового кола явищ на основі якісних уявлень, вироблених раніше.

Подібно до всякого спеціального методу, математизація виникає і формується на основі урахування особливостей предмета, що виявляються, насамперед, через практичний засіб дослідження — експеримент, і, по суті, є суб'єктивною людською формою відображення розвитку внутрішнього змісту предмета науки.

Цілком доречно згадати тут думки О. І. Герцена про те, що науковий метод зовсім не є справа особистого смаку або якої-небудь зовнішньої зручності, що він, oprіч свого формального значення, є сам розвитком змісту — ембріологією істини¹.

Метод математизації реалізується і конкретизується через методи побудови теорії, створення нових понять, знакові засоби моделювання, предметно-математичне моделювання (засоби обчислення) та логічний апарат. Про ці сторони процесу математизації, що розвивають та поглиблюють метод математизації, мова піде нижче.

2. Про побудову нової теорії. З розвитком науки, логічним розширенням її предмета і методу та проникненням кількісних методів у найрізноманітніші галузі дослідження все більшого значення набуває метод формалізації, математизації. Сучасні фізичні теорії органічно сполучають в собі дві сторони: (1) формальний математичний апарат, математичну структуру і (2) фізичний зміст, фізичну інтерпретацію математичного апарату². Ці сторони відносно самостійні, що створює можливість (яка в розвитку фізики уже неодноразово реалізувалася) випередження формальним математичним апаратом (математичною моделлю об'єкта) його фізичної інтерпретації.

У створенні математичного апарату важливо виділити два моменти: (1) «угадання» об'єктивної математичної структури явища, яке вивчається; (2) розробка і побудова аксіоматичної математичної теорії.

Одним з вирішальних моментів в побудові теорії є аналіз експериментальних даних і відображення їх у деяку систему чисел, а потім в узагальнену абстрактну математичну форму, узагальнену математичну структуру. При цьому перехід від експериментальної дійсності до математичної схеми не прямолінійний і значною мірою довільний. В цих умовах виключного значення набуває побудова теоретичної математичної моделі для відображення характеру відношень явищ, що вивчаються.

На цьому рівні побудови фізичної теорії (пошука математичної структури явищ, що вивчаються) надзвичайно ефективним виявився метод математичної гіпотези, екстраполяції³, суть якого полягає в наступному⁴. Нехай з попереднього досвіду відомо, що для деякої області справедливе рівняння, що зв'язує ряд фізичних величин: $y(x_1, x_2, x_3, \dots) = 0$. З математичної точки зору можна завжди знайти безліч функцій $Y_n(x_1, x_2, x_3, \dots)$ для заданої області, практично збіжних з $y(x_1, x_2, x_3, \dots)$.

¹ А. І. Герцен. Письма об изучении природы. Избранные философские произведения, т. I. Госполитиздат, 1948, стор. 97.

² Л. И. Мандельштам. Полное собрание трудов, т. V, Изд-во АН СССР, М., 1950, стор. 349, 351. Л. И. Инфельд. «Вопросы философии», 1955, № 4, стор. 127. В. Гейзенберг. «Теоретическая физика 20 века», ИЛ, М., 1962, стор. 53—59.

³ Ми зупинимось тільки на евристичній функції цього методу, обминаючи другу його функцію — опис, викладення змісту теорії. Див., напр., П. А. М. Дирак. Принципы квантовой механики. Физматгиз, М., 1960, стор. 8, 12—14. Ю. Швингер. Теория квантованных полей. ИЛ, М., 1956, стор. 57—58 та ін. Основоу способу викладення в них є метод математичної гіпотези.

⁴ С. И. Вавилов. Собр. соч., т. III. Изд-во АН СССР, стор. 79, 156—157, 282—285. Див. також И. В. Кузнецов. О математической гипотезе. «Вопросы философии», 1962, № 10. В. М. Свириденко. Роль математичної гіпотези в пізнанні мікроявищ. Вид-во АН УРСР, Київ, 1962.

З цих математично можливих функцій Y_n вибирають якусь $Y_a(x_1, x_2, x_3, \dots)$, зв'язуючу фізичні величини $x_1, x_2, x_3, \dots$ у новій предметній області, в якій і фізичні значення їх ще потрібно встановити. Правильність вибору Y_a перевіряється зіставленням з досвідом усєї сукупності висновків, одержаних із цього рівняння.

В основі математичної гіпотези, як бачимо, лежить перенесення відомого, знання про одне на інше, як гіпотези. У цьому випадку — екстраполяція (перенесення) і логічне розширення знань про математичну структуру вивченого класу явищ на інший. Така гіпотеза, будучи конкретним видом моделі, виступає як форма (і момент) зв'язку старого з новим знанням, як форма (і момент) переходу від математичного апарату старої теорії до математичного апарату нової. Математичну гіпотезу вже не можна розглядати як інструмент кількісної обробки моделей, виникаючих поза та незалежно від математики. У фізиці мікросвіту проникнення в заховані властивості і закономірності змінювання речі часто стає неможливим без її застосування.

Зростаюча роль математики у природознавстві показова для виникаючої вже в минулі віки тенденції взаємодії окремих природничих наук. Разом з цим знання збагачується уявленням про єдність світу, про взаємозв'язок наук (і, насамперед, відділів всередині кожної природничої науки), що вивчають різні сторони природи. Саме це уявлення про світ як єдність багатоманітності і віддзеркалювання його в єдності наук разом з «ненаочністю» і неможливістю «прямого» дослідження нового об'єкта наштовхнуло фізиків на застосування методу математичної аналогії, на основі якого виступає метод теоретичного математичного моделювання. Цей метод є одним із ведучих як у розвідуванні математичної структури фізичних явищ, так і у пошуках узагальнюючих ідей при аналізі зв'язків різних теорій, побудові аксіоматичної теорії. Метод математичної гіпотези і аксіоматичний метод виступають як взаємозв'язані моменти (сторони) процесів дослідження фізичного явища та побудови його узагальнюючої теорії, моменти, що конкретизують і реалізують метод математичного моделювання.

Для пошуків сучасної узагальнюючої фізичної теорії (квантової теорії поля) особливо характерний, дальший розвиток, узагальнення та поглиблення основних ідей методу математичного моделювання у науковій практиці. Математична гіпотеза виникла як метод побудови кількісної структури фізичного процесу на основі знань про зв'язки, відношення сторін іншого фізичного явища. Цей же метод в узагальненій формі лежить в основі побудови математичної теорії, математичної аксіоматики, в основі побудови *логіко-математичної структури (фізичної) теорії*, виступаючи засобом моделювання суті фізичного процесу, системи об'єктів. Тут, як і у випадку побудови математичної структури взаємодій, зв'язків сторін, моментів фізичного явища, — в основі лежить експериментування з математичною, логіко-математичною структурою змісту відомого процесу. Але якщо у першому, найпростішому випадку, що розглядався С. І. Вавіловим, І. Кузнецовим та В. М. Свириденко, змінюються елементи та їх співвідношення в рівнянні, яке відображує відношення сторін явища, їх закономірний зв'язок, то предметом узагальненої математичної гіпотези виступає логіко-математична структура самої фізичної теорії, що відображує суть глибокого порядку. Предметом експериментування в області побудови нової узагальнюючої теорії є аксіоми, заміна однієї аксіоми іншими, відношення аксіом, тобто предметом експериментування виступає тут *структура системи аксіом*. Прикладом застосування математичної гіпотези в узагальненій формі є побудова неевклідових геометрій Лобачевського й Рімана, спеціальної тео-

рії відносності Ейнштейна та спроби побудови аксіоматики узагальненої теорії відносності. В останньому випадку предметом спеціального дослідження і експериментування виступають і самі відношення фізичної і математичної структур, математичного та фізичного змісту — взаємовідношення і єдність систем математичних та фізичних аксіом.

Предмет математичної гіпотези, як бачимо, змінюється, розширюється, охоплюючи і саму логічну структуру теорії, її аксіоматику. І тим самим, відзначимо це, перекидається місток між методом математичної гіпотези та аксіоматичним методом. Ці методи виступають в пізнанні як органічно зв'язані моменти, взаємопроникаючі, пронизуючі один одного¹.

Виростаючи з методів фізичної аналогії і моделювання, охоплюючи окрему сторону процесу, моделювання йде далі. Сучасне моделювання охоплює процес в цілому, відображаючи його суть, і виступає засобом побудови змісту теорії. Тепер створюється не почуттєво-конкретна наочна (механічна) модель, а на основі математичної аналогії будується теоретична математична модель змісту досліджуваних процесів, яка віддзеркалює зміст процесу у математичних формах (числах, рівняннях, узагальнених математичних структурах і т. п.), й методами математики ведеться їх дослідження. А потім результату, вираженому остаточно математичними формами (і не обов'язково поданими формулами, рівняннями), дається фізична інтерпретація — встановлюється зв'язок з реальністю, виявляється фізичне значення елементів і структури математичної форми. Але і тут, у випадку математичного моделювання, нове, не досліджене розглядається на основі вже пізнаного, на основі сформованого знання, перенесеного на нову область явищ як гіпотеза. Математичне моделювання виступає, таким чином, як форма (і момент) зв'язку старого та нового знань, як форма (і момент) переходу від логіко-математичного апарату старої фізичної теорії до апарату нової. Цей перехід зумовлює перегляд, зміну і розвиток методів, форм мислення та понятійного апарату фізичної теорії, структури і змісту її окремих понять.

3. Про створення нових понять. Питання про співвідношення математичного й фізичного в змістові понять сучасної теорії надзвичайно велике і складне, воно вимагає попередньої глибокої розробки питань про образ кількості і про математичний образ дійсності. Оскільки така робота ще не проведена, обмежимось лише деякими зауваженнями.

Сучасна наука з її новими своєрідними методами пізнання вносить елемент нового в стародавню, як саме пізнання, проблему взаємовідношення суб'єкта і об'єкта. Це нове полягає у тому, що ускладнюється роль суб'єкта в пізнанні, зростає роль активного начала, яке виявляється, звичайно, не в тому, що змінюється «старе» розв'язання цієї проблеми (первинність матерії по відношенню до свідомості), а в тому, що індустріалізація та удосконалення технічної бази науки підвищує роль експерименту, і в тому, що зростає роль абстрактного начала, абстрактних теоретичних побудов, раціо. Зупинимось на цьому другому моменті.

Сучасні теорії стають все більш абстрактними. Так, фізика від звичної почуттєвої образності все більше переходить до фізики понять, ло-

¹ Ми не зупиняємось тут на глибшому обґрунтуванні тези про розвиток предмета та змісту методу математичної гіпотези, математичного моделювання. Відзначимо лише, що детальну розробку указаній тези можна здійснити, розглянувши названий метод у зв'язку з розвитком предмета математики і переходом до вивчення відношень, зв'язків самих структур, тобто, через аналіз розвитку поняття «математичний», «кількісний» (1), разом з аналізом розвитку предмета дослідження окремих наук (2) і все зростаючої в зв'язку із запитами наукової практики необхідності експериментування в галузі побудови нових теорій, де предметом дослідження стають і засоби побудови теорій (3).

гічної образності. Математичні понятійні образи, математичні абстракції проникають у фізику в якісному плані, робляться невід'ємною органічною частиною в фізичній теорії. Математичні і напівматематичні поняття в фізичних теоріях стали звичайними явищами. Багато «чисто» фізичних понять при найближчому розгляді виявляються зобов'язаними своїм народженням кількісному аналізу, виявленню, виділенню математичних кількісних відношень. (Досить згадати зміст таких класичних фізичних понять, як «сила», «енергія», «маса» і т. п.). Поза математикою, — відзначає фізик-експериментатор К. Д. Синельников, — неможливе достатньо повне розуміння властивостей об'єктів мікросвіту¹.

Важко уявити собі теорію відносності і квантову теорію без математичного знака уявної величини, який став звичайним у них. І теорія відносності, і квантова теорія саме тому узагальнили з такою витонченістю теорії класичної фізики, що ввели в свої побудови $\sqrt{-1}$ ². Цей успіх свідчить про те, що більш глибоке проникнення в суть процесів, які розглядаються, досягається мовою надто абстрактних узагальнених математичних понять.

Як відомо, дії з дійсними числами виникли як абстрактне відображення реальних дій над сукупністю предметів. Властивості окремого числа полягають у його відношенні до інших чисел. Поза цими іншими числами, цієї системи чисел немає ні властивостей, ні самого числа. Відношення всередині системи чисел є, таким чином, абстрактні образи реальних кількісних відношень. Введення уявних чисел було викликано необхідністю розвитку існуючої теорії, потребою логічного розширення теорії дійсного змінного³ в бік уявних та комплексних чисел, які в певному плані заперечують дійсні числа, потребою логічного розширення поняття звичайного дійсного числа. Тому значення, предметний зміст уявного числа і конструкцій, що включають його, необхідно з'ясовувати не в пошуках безпосереднього прообразу $\sqrt{-1}$ у дійсному світі, не в безпосередньому співвідношенні уявної величини (як і дійсного числа) з реальними об'єктами (процесами), як це інколи намагаються робити по аналогії з почуттєво-конкретними образами.

Значення уявних величин та комплексних конструкцій може бути встановлене в їх відношенні до дійсних чисел та інших абстрактних математичних об'єктів; і тільки тут, на рівні відношення змісту абстрактних об'єктів, ми знаходимо значення уявних величин, запровадження яких дозволило піднятися на вищий ступінь узагальнення в створенні абстрактних образів реальних кількісних відношень. Втягнення уявних величин у теоретичні побудови в фізиці дає можливість відображати нові властивості предметів в області математичних побудов. Новий математичний об'єкт з якісно новими математичними властивостями (якими володіють, наприклад, уявні й комплексні числа) дає змогу засобами математики відображати якісно нові *фізичні* властивості, які в певному плані ніби заперечують відомі раніш фізичні властивості речей. Таким чином, нові сторони, нові властивості одержують кількісну характеристику, будучи поставлені у відношення до реальних, відомих раніше властивостей речей. В цьому і полягає справжня цінність подібних математичних побудов для фізичної теорії.

¹ К. Д. Синельников. В зб. «Философские вопросы современной физики». Изд-во АН УССР, Киев, 1956, стор 10.

² Н. Бор. Атомная физика и человеческое познание. ИЛ, М., 1961, стор. 91—92.

³ Ф. Морс и Г. Фешбах. Методы теоретической физики, т. 1. ИЛ, М., 1958, стор. 419—421.

Але справа не обмежується тим, щоб залучити математичні поняття та пристосувати їх для відображення фізичного змісту. Створюються нові математичні, напівматематичні поняття всередині фізичної теорії для відображення певної фізичної властивості. Наприклад, у фізиці елементарних частинок запроваджується математичне поняття ізотопічного спіну для відображення того факту, що нейтрон і протон у сильних (ядерних) взаємодіях ведуть себе однаково і їх можна відрізнити лише за допомогою електромагнітного поля¹. Аналогічно для відображення певної фізичної ситуації запроваджується кількісне поняття «дивність»². Такі поняття є, по суті, фізичні поняття.

Далі створюються нові фундаментальні фізичні поняття (наприклад, квантово-хвильовий дуалізм у квантовій механіці; квант енергії, квант дії в квантовій теорії випромінювання, квантовій механіці та ін.) або виробляється новий зміст старих термінів (наприклад, одночасність та інші в спеціальній теорії відносності) на базі встановлення певних кількісних відношень, нових для даної фізичної галузі математичних структур.

Слід відзначити, що такі споконвічні «чисто» фізичні поняття, як тепломісткість, питома вага, швидкість, які досліджуються Д. П. Горським³, і відзначені вище поняття, а разом з ними і «чисто» математичні поняття і математичні конструкції, втягнуті в процес дослідження в конкретних науках, — всі вони являють собою не поняття про математичні кількісні відношення (оскільки за допомогою цих відношень з'ясовують певні фізичні властивості речей), а поняття, які характеризують окремі сторони, властивості речей, що одержують кількісну характеристику.

4. Про мову математичних формул. Математика, глибоко проникаючи в методи дослідження і понятійний апарат природничих та інших наук, разом з перетворенням структури предметного змісту ідеального відображення несе одночасно з новим змістом зміни і зовнішньої (почуттєво-конкретної) оболонки мови, які виявляються в раціональній формалізації, спрощенні цієї оболонки, створенні систем ідеографічних знаків — штучної мови формул.

Штучна мова математичних формул являє собою логічне продовження, розвиток тих сторін і рисочок природної мови, які мають безпосереднє відношення до виділення, фіксування та відображення *відношень* однорідних речей (їх однорідних сторін, моментів). Цей розвиток приводить до утворення системи ідеографічних знаків, яка повніше й глибше відповідає зазначеному змісту. У системі ідеографічних знаків зовнішня матеріальна оболонка думки зведена до мінімуму й утримує лише абстрактний скелет почуттєво-сприймальної мовної матерії, що і дає можливість опукло і стисло відбивати суть процесу, який розглядається, кількісні відношення.

Разом з тим, мова математичних формул має корені, які сягають в глибину історії суспільного виробництва. Мова — явище соціальне. Як природна, так і штучні мови виникають з розвитком суспільного виробництва і являють собою його невід'ємну сторону — засіб координації людської діяльності. Поява найпростіших систем знаків розмовної мови і народження систем знаків штучних мов зобов'язані у першу чергу функції спілкування спочатку в практичній, а потім і у відносно само-

¹ Докладніше див. М. Гелл-Манн і П. Е. Розенбаум. *Элементарные частицы. «Успехи физических наук», т. 64, стор. 407—408 (1958 г.)*.

² М. Гелл-Манн і П. Е. Розенбаум. *Указ. твір, стор. 411—414*.

³ Див. Д. П. Горский. *Вопросы абстракции и образование понятий. Изд-во АН СССР, М., 1961, стор. 303—312*.

стійній від практичної — теоретичній діяльності. Зупинимось на *природному* виникненні мови математичних формул та математичної символіки дещо докладніше.

Для цього звернемося до аналізу становлення поняття числової кількості¹. Спочатку, пише Н. О. Кисельова, лічення є почуттєво-конкретним, з неодмінним практичним відкладанням перелічуваних предметів. Уявлення про числову кількість, таким чином, виникає шляхом безпосереднього сприймання груп однорідних предметів і спочатку не відокремлюється від них. Пізніше виникає більш абстрактний ступінь розвитку лічення — за допомогою операцій над іншою множиною однорідних об'єктів: пальців, паличок, камінців і т. п., що заміщують, представляють речі з боку найпростіших кількісних відношень, їх числа.

Цей момент — абстрагування лічення від предметів, які лічаються, відділення засобів лічення від об'єкта лічення і використання для лічильних операцій інших предметів, що виступають представниками перших, заміщуючи їх з певного боку, — винятковий у розвитку мислення. Він дозволив здійснити моделювання *розумового процесу* і став початком всієї математичної символіки², початком формування тих сторін процесу пізнання, які привели до таких значних успіхів математичного кількісного дослідження сьогодня. Мова математичних формул, зовнішня оболонка її, проходить у своєму становленні форми, подібні предметному письму, потім піктографічному, складовому, словесному й ідеографічному письмам, виростаючи з них.

Завдяки таким функціям мовного знака як фіксування, представлення та відображення речі (її змісту, внутрішніх відношень) через закономірності знакової системи, стає можливою операція абстрагування таких властивостей, сторін, внутрішніх моментів речі, які не можна виділити за допомогою безпосередніх дій. Матеріальна оболонка мовного знака є, таким чином, знаряддям абстракції, теоретичним засобом оперування змістом окремої сторони речі відносно незалежно від інших її сторін, самої речі. Операції абстрагування, узагальнення та опосередкування, які теоретично реалізуються через дії над структурою системи знаків, дають можливість відображувати заховані істотні властивості, зв'язки і відношення дійсності, а тим самим і переходити до логічних абстракцій все більш і більш високого ступеня. Це стає особливо помітним з використанням системи ідеографічних знаків, мови математики.

Будь-яка система мовних знаків виникає історично як засіб моделювання розумового процесу. Система математичних (ідеографічних) знаків виникає, передусім, як засіб моделювання тих сторін, моментів предметного змісту розумового процесу, які охоплюють, відображають відношення реальних речей, звільнені від своєї предметної форми. Саме тут, у системі абстрактних математичних знаків, реальні форми кількості (до яких подібні фізичні величини, кількісна сторона котрих нерозривно зв'язана з якісною) перетворюються на такі кількісні визначення, що байдужі (всередині чисто математичного розгляду, зрозуміло) до природи відображуваних предметів.

Завдяки цьому, за допомогою мови ідеографічних знаків, які зображують математичні форми кількості у вигляді комбінацій простих знаків, досягається найбільша відповідність між змістом математичних форм (відношеннями, зв'язками однорідних сторін та моментів) та спо-

¹ Див., напр., Н. А. Киселева. О роли математики в современной физике. «Вопросы философии», 1957, № 2, стор. 72 та інші.

² Н. А. Киселева. Указ. твір.

собою зовнішнього вираження цього змісту. Наприклад, по почуттєво сприймаючій просторовій структурі діаграм Фейнмана¹ можна судити про фізичну структуру відношень мікрооб'єктів, бо структура перших логічно подібна до структури других. У системі математичних мовних знаків опосередковані приховані відношення речей, будучи представлені зримими елементами знакової системи, виступають для свідомості в почуттєво сприйманому вигляді. А те, що елементи системи математичних знаків однорідніші, ніж елементи системи знаків будь-якої природної мови, і фіксування відношень елементів раціонально просте, робить системи ідеографічних знаків чудовим засобом логічного моделювання передусім у дослідженнях відношень однорідних сторін.

Все сказане свідчить про те, що в ідеографічній знаковій моделі ми маємо справу з формою відображення дійсності, яка дає логіко-математичний образ дійсності, охоплює світ у плоскості відношень однорідних сторін.

На закінчення цього розділу відзначимо слідуюче.

Як видно з викладеного вище, у знаковій системі, конкретних знакових утвореннях (формах, структурах) стикаються і взаємодіють як сторони єдиного знак, образ, модель. Знакова система саме тому і може виступати засобом моделювання, що в ній у закодованій формі закладено певний зміст — знання про початковий об'єкт, яке, спираючися на ідеї єдності світу і аналогії, екстраполюється на новий об'єкт як гіпотеза, служить теоретичними посилками для висновків про інше.

5. Про засоби обчислення, предметно-математичне моделювання. Ми переходимо до рівня, який можна визначити як ланку, що зв'язує теоретичний (передусім, математичний) апарат і практику, експеримент. Цей рівень виступає перед нами як методи обчислення, розрахунку, числового аналізу.

Складність і абстрактність математичного апарату фізичної теорії, його «заплутаність» і непрямолинійне відображення відношень речей у математичних формах², обумовлені, передусім, багатством і складністю відношень самих речей і складністю проміжної між теорією і практикою ланки, породжують непрямолинійні методи «арифметизації», розрахунку, числового аналізу, числового представлення результатів теорії. Виникає така ситуація, коли для практичної реалізації вже створеної фізичної теорії або технічного оформлення її необхідна «чисто» технічна робота великих груп людей («розрахунників») протягом декількох років або навіть десятиліть. Потреба наукового пізнання, таким чином, викликає до життя засоби механізації, машинізації та автоматизації розрахунку, числового обчислення, логіко-математичного обчислення.

Формується метод, який значною мірою умовно можна назвати методом (предметно-) математичного моделювання. В основі цього методу лежить поняття предметно-математичної моделі³. В ньому відзначимо слідуючі моменти. Як модель виступає матеріальний об'єкт, який відрізняється від оригінала своєю фізичною природою або тим, що не зберігає геометричної подібності. Фізичне явище, виступаючи безпосереднім засобом вивчення іншого фізичного явища, має з ним подібну мате-

¹ Див., напр., А. И. Ахиезер, В. Б. Берестецкий. Квантовая электродинамика. Физматгиз, М., 1959, § 25. Кеннет Форд. Мир элементарных частиц. Изд-во «Мир», М., 1965, гл. 7 (особливо стор. 257 і далі).

² Див. зауваження Гегеля, відзначене В. І. Леніним, про роль і значення числа в кн. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 29, стор. 107.

³ А. Н. Колмогоров. Моделирование. БСЭ, т. 28, изд. 2-е, (1954), стор. 29. Л. И. Гутенмахер. Моделирование математическое. Там же, стор. 35. Л. Баженов, Б. Бирюков, В. Штофф. Моделирование. ФЭ, т. 3, М., 1964. Л. Баженов. В зб. «Философия естествознания», вып. I-й. Политиздат, 1966, стор. 348—352.

матичну структуру та описується тими ж (або аналогічними) математичними формами. Це і дає можливість вихідному об'єкту виступати засобом пізнання іншого.

Матеріалом для предметно-математичної моделі (на відміну від абстрактно-математичної, у якій матеріалом безпосереднього оперування та експериментування виступає теоретична система абстрактних знаків, наприклад, графічних математичних) із міркувань зручності вибирають завжди електричні схеми, елементи і відношення яких поставлені у відповідність з елементами і відношеннями процесу, що досліджується. Схема добирається так, щоб розділення напруг і струмів описувалося такою ж математичною структурою, як і процес, що моделюється. Змінюючи вихідні умови установки, можна досліджувати залежність результатів рішення від початкових параметрів і, тим самим, передбачати характер реального процесу.

Предметно-математичне моделювання є різновидністю машинизованого розрахунку. Воно дозволяє розв'язувати складені рівняння та одержувати певну відповідь у межах допущень, зроблених при складанні вихідних рівнянь, й усунути труднощі у розв'язуванні рівнянь (підбирання відповідних початкових умов і т. д.) практично, в ході розв'язування задач, а також подати певну допомогу в складанні математичних рівнянь, математичних залежностей, узагальнюючих експериментальні факти.

Предметно-математичне моделювання по своїй природі являє собою, як бачимо, органічний синтез методів експериментального вивчення явища (матеріального модельного експерименту) і теоретичного формального аналізу (абстрактно-теоретичної знакової моделі). Цей метод є логічним продовженням матеріального експерименту через фізичну та інші предметні моделі вбік формального аналізу, з одного боку, і з другого, — обстрактного формального аналізу через теоретичне експериментування на абстрактних системах у напрямку до матеріального експерименту. Предметно-математична модель виступає тут як технічна реалізація такої теоретичної знакової моделі змістового процесу, яка удержує тільки відношення подібності знакової структури та реальної математичної структури реального фізичного процесу і представляє, виражає засобами знакової системи кількісну структуру, взяту саму по собі, у «чистому» вигляді.

Знання про зовнішній матеріальний світ, одержане за допомогою предметно-математичної моделі, виступає як технічний засіб побудови закономірного зв'язку явищ, їх математичної структури, яка може лягти в основу математичної структури (фізичної) теорії.

6. Про взаємодію математики та логіки в науковому дослідженні. У нашій літературі аналізується в основному взаємодія логіки та фізики, логіки та математики. Процес математизації науки потребує розгляду питання про взаємодію логіки та математики в фізиці, логіки та математики в природничо-науковому та соціальному дослідженнях. Це питання є частиною більш загальної проблеми єдності та взаємодії різних наук у дослідженні конкретного об'єкта.

Характер логіки наукового мислення визначається по суті предметом дослідження; дія ж цього останнього на логіку мислення реалізується через конкретні способи та засоби дослідження. Отже, природно виникає питання про вплив процесу математизації, математичних засобів дослідження та формування нової логіки мислення, нової логіки наукового дослідження. Це питання надзвичайно цікаве, але досить складне, щоб тут не намагатися його аналізувати. Обмежимося слідуючим. Створення нерелятивістської квантової механіки привело, як відомо, до по-

вої «квантово-механічної» логіки. А спроби створити узагальнену квантову теорію поля викликали інтенсивні пошуки «квантово-релятивістської» логіки, яка, будучи *втіленою в математичні форми*, має стати провідною евристичною ниткою в дослідженнях нового рівня організації матерії, де не вистачає звичних уявлень та понять¹.

Ми виділили шість рівней, шість найважливіших сторін процесу математизації наук. Справа, звичайно, не в кількості сторін. Ідеї і засоби математики, дух категорії відношення пронизують найрізніші сторони («рівні») процесу пізнання: особливий метод дослідження, спосіб побудови змісту нової теорії, народження нових понять і зовнішню мовну форму, засоби обчислення — і проникають у саму лабораторію формування нової логіки.

Відзначена на початку нашого віку тенденція до математизації науки виявилася однією з найбільш характерних і істотних особливостей сучасного етапу наукового пізнання. Метод математизації був викликаний до життя логічним розширенням предмета дослідження. Перехід до дослідження якісно інших рівней організації матерії вимагав нових теоретичних уявлень і сильних методів абстрагування й узагальнення. Тому тенденція до взаємодії наук у цілому і, зокрема, математизації, видимо, буде поглиблюватись. Для сучасного етапу пізнання характерний саме свідомий планомірний пошук і конструювання більш сильних теоретичних формальних методів у спробі глибше проникнути в суть явищ матеріального світу.

¹ Тут назви логік «квантово-механічна» і «квантово-релятивістська» даються по ознаці, характеру об'єкта, який досліджується.

ПРО ДІАЛЕКТИКУ ОДИНИЧНОГО, ОСОБЛИВОГО, ЗАГАЛЬНОГО

Л. М. Стеценко

Вивчення природи художнього узагальнення тісно пов'язане з розробкою питання про специфіку таких важливих категорій діалектики, як одиничне, особливе, загальне. Ці категорії відображають різноманітні зв'язки дійсності: одиничні, особливі, загальні, які в свою чергу можуть бути істотними та неістотними, закономірними та випадковими, внутрішніми та зовнішніми і т. д. Отже, вони пов'язані з багатьма категоріями діалектики.

Важко знайти в історії філософії автора, що не займався б згаданою проблемою, «уся історія філософії обертається, по суті кажучи, навколо цього питання»¹.

Необхідно підкреслити, що В. І. Ленін висунув багато цінних положень про діалектику загального і окремого, звернувши особливу увагу на їх взаємодію в процесі пізнання. Він показав, що хибне вирішення питання про співвідношення загального і окремого веде до метафізики, а через неї до ідеалізму. «Ідеалізм первісний: загальне (поняття, ідея) є окрема сутність. Це здається диким, потворно (вірніше: по-хлоп'ячому) безглуздом. Але хіба не в тому ж роді (цілком в тому самому роді) сучасний ідеалізм, Кант, Гегель, ідея бога. Столи, стільці та *ідеї* стола і стільця; світ та ідея світу (бог); річ і «нумен», непізнавання «річ у собі»... Роздвоєння пізнання людини і *можливість* ідеалізму (релігії) дано вже в першій елементарній абстракції «будинки» взагалі і окремі будинки»².

Класики марксизму-ленінізму вперше науково обґрунтували, що загальне насамперед властиве самій об'єктивній дійсності, проте знаходячись в ній, не існує поза окремим, що чуттєво сприймається. Вони також показали, що допускати самостійне існування загального в матеріальній дійсності значить допускати реальне існування ряду властивостей предмета без їх матеріального носія. Тільки в думці можна вичленити загальне від окремого. В дійсності ж загальне існує тільки в окремому.

Протягом довгого часу філософи обговорюють питання про категорії «окреме» і «одиничне»: чи рівнозначні вони, чи збігаються їх обсяг і зміст, чи можна говорити про їх тотожність. Ряд авторів (Стернін, А. А. Чунаєва та інші) вважають одиничне і окреме тотожними поняттями. При цьому вони підкреслюють двозначність терміна «одиничне», що вживається як синонім індивідуальному та означає в той же час окремий предмет³. Напевно, треба погодитись з А. П. Шептуліним та В. П. Степановим, які доводять нетотожність цих категорій.

Дійсно, під одиничним ми розуміємо неповторну ознаку, властивість

¹ Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. 2, Госполитиздат, М., 1955, стор. 623.

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 357—358.

³ А. А. Чунаева. Категории материалистической диалектики, Л., 1965, стор. 16.

предмета або сукупність ознак чи властивостей, тобто те, що надає предметові індивідуальне забарвлення. В такому випадку одиничне не просто одне серед окремих предметів, а унікальне одне в кожному явищі, предметі, групі предметів. Проте в зміст кожної речі входять і ті внутрішні та зовнішні зв'язки, що повторюються, які надають явищу стійкість, визначеність серед багатьох інших визначеностей.

У кожному окремому поза одиничним, неповторним завжди ще знаходиться і загальне, повторне. Ось чому окремим, як правило, називають всякий конкретний, кінцевий процес або предмет. Окреме — завжди єдність всіх ознак: одиничних, особливих, загальних. Перш за все окреме не тотожне одиничному, воно багатше, ширше останнього. Однак це не суперечить тому, що будь-яке окреме явище може бути одиничним. По-перше, воно одиничне як носій одиничних властивостей; по-друге, воно одиничне щодо групи явищ, які виступають як загальне в події, процесі, що включає в себе всі ці явища. Окреме — завжди елемент певної системи предметів. Проте і в подібних випадках між цими явищами складаються такі ж відносини, як між одиничними і загальними сторонами одного предмета.

Своєрідність категорій одиничного та окремого виявляється і в нетотожності їх функцій у художньому образі, де особливого значення набуває одиничне, індивідуальне, тобто сукупність рис, властивих саме цій особі, що відрізняє її від інших. Художній образ — це не просто передача загального в окремому, це передача загального через індивідуальне в окремому. Всебічне, багатогранне втілення загального через індивідуальне в художньому образі надає останньому життєвої обґрунтованості, закономірності, навіть якщо в ньому втілюється так звана «вічна ідея». Ось чому такими несхожими, але по-своєму переконливими бувають образи-типи, що втілюють одну і ту ж суспільну логічну думку. Досить порівняти галерею образів «зайвої людини» в літературі XIX століття (Євгеній Онегін, Печорін, Обломов та ін.), щоб побачити: саме індивідуальне надає особливій неповторності кожному художньому образу. «Чому це дорівнює справжньому відкриттю, — писав Пришвін, — якщо навіть загальновідому думку, про що люди говорять щоденно, пощастить передати образами? Чи не тому, що буває іноді люди, повторюючи думку, втрачають зміст її і знову пізнають, коли думка з'являється в образі»¹.

Як уже зазначалось, загальне не може існувати самостійно, воно завжди є частиною, сутністю окремого.

Ленін підкреслював, що «окреме не існує інакше як в тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке загальне є частинка або сторона, або сутність окремого»². Через те, що окреме — це завжди єдність одиничного і загального (ми завжди відокремлюємо предмет і порівнюємо з іншим: в світі ніщо не існує ізольовано), загальне перебуває в нерозривному зв'язку з одиничним, як дві сторони одного і того ж процесу. Це єдність протилежностей. Як і всі протилежності, вони виключають одне одного, бо насамперед одиничне не є загальне і навпаки. Крім того, вони пов'язані з виключаючими категоріями: одиничне, як правило, випадкове; загальне, звичайно, закономірне, істотне. Категорія загального пов'язана з категорією закону: їм властива постійна повторність загальної ознаки, відношення в рамках визначеної групи явищ.

Проте категорії загального і одиничного доповнюють одна одну як сторони окремого. Між одиничним і загальним встановлюється взаємозв'язок як між частиною і цілим.

¹ М. Пришвін. Избранное. Гос. изд-во худ. лит., 1946, стор. 513.

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 347.

Говорячи про діалектичні зв'язки, слід мати на увазі і єдність протилежностей, і можливість та закономірність переходу кожної ознаки, якості в свою протилежність. Досвід, процес розвитку об'єктивної дійсності постійно дають багатий матеріал про перехід одиничного в загальне і навпаки. Нове завжди виникає не як загальне, а як одиничне, незначне, і тільки в силу реалізації історичної необхідності перетворюється в закономірне, загальне. Внаслідок постійної зміни умов ті чи інші риси можуть втрачати свою загальність, своє істотне значення, перетворюючись в одиничні, унікальні. Мова йде, звичайно, про істотну загальність, яку відособлював від поверхової ще Гегель, вказуючи, наприклад, що вушна мочка є у всіх людей, проте якби хтось і не мав її, то не перестав би бути людиною¹.

Здається спірною позиція Н. Семенова, що заперечує перехід одиничного в загальне². Як зазначалось, в об'єктивній дійсності кожне окреме перебуває в тісному зв'язку з багатьма процесами. Ось чому загальне завжди багаторазове (воно властиве цілій групі подібних явищ). Тільки ізолюючи те чи інше явище, можна розглядати загальне як одnorазове, а це можливо лише внаслідок складної розумової діяльності, в мисленні, а не в об'єктивній дійсності. Нове виникає завжди як одnorазове, одиничне. І тільки зміна об'єктивних умов змінює співвідношення між одиничним і загальним. Одиничне, стаючи стрижнем розвитку явища, поступово набуває значення загального.

Заперечення діалектики переходу одиничного в загальне веде до відриву істотного від неістотного, випадкового від закономірного, заперечуючи тим самим діалектику розвитку явищ, подій процесів.

Трохи інакше проявляється співвідношення загального і окремого, між якими встановлюється зв'язок цілого і частини. В. І. Ленін підкреслював, що «всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне»³.

Визначивши загальне як сторону, частину, сутність окремого, встановивши об'єктивний діалектичний зв'язок між цими категоріями як відношення цілого і частини, треба пам'ятати, що цей зв'язок знаходить вираження у кожному вислові. В. І. Ленін вказував, що навіть у таких реченнях: «Іван є людина; Жучка є собака. Уже тут... є діалектика: окреме є загальне»⁴.

Загальне існує в окремому. Цікаві і важливі думки Маркса, що побачив діалектику загального і окремого в тому, що родове — загальне проявляється не просто в окремому, а при відношеннях між окремими. Щоб показати діалектику вираження загального в окремому, К. Маркс використовує поняття дзеркального відображення. Одне окреме служить еквівалентом для другого. «У деяких відношеннях людина, — писав К. Маркс, — нагадує товар. Через те що вона народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: «Я єсть я», то людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини. Разом з тим і Павло як такий, в усій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина»⁵.

Принцип виявлення загального через відношення між окремими властивий всім явищам об'єктивної дійсності. Отже, усяке загальне в будь-якому окремому предметі, процесі об'єктивної дійсності виявляється

¹ Див. Гегель. Соч., т. 1, Госиздат, М., 1929, стор. 283.

² Н. И. Семенов. К вопросу о соотношении единичного и всеобщего. Сб. научно-исследовательских работ Азово-Черноморского с.-х. ин-та, т. 19, 1961.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 347.

⁴ Там же.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 62.

тільки через відношення одного окремого до другого, тільки при порівнянні їх.

Те ж саме спостерігаємо і в художній творчості. Тільки порівнюючи між собою окремі художні образи, можна виявити те загальне, що властиве їм. Матвій Юргін, Семен Дегтярьов та Мартьянов, Андрій Лопухов та його дружина Марійка—все це герої роману Михайла Бубеннова «Біла береза». Кожен з них запам'ятовується як цікава самотність індивідуальність, і разом з тим усім їм властиве одне загальне: глибока непоказна любов до Батьківщини, що виявляється у взаємодії цих героїв.

Говорячи про одиничне, особливе, загальне, слід відмітити специфічне становище, яке посідає категорія особливого, що пов'язана не з однією, а з двома протилежними їй категоріями.

Першим такий зв'язок помітив Гегель, але він помилково розглядав це співвідношення тільки в сфері чистої думки. Гегель вперше відмітив тісний взаємозв'язок між категоріями загального і особливого, розуміючи особливе як іманентний момент загального. «Особливе, — писав Гегель, — є саме загальне, але воно є його відмінність або його співвідношення з деяким іншим, його світіння назовні, але в наявності немає ніякого іншого, від якого особливе відрізнялось би, крім самого загального»¹.

Відрив особливого від загального, за Гегелем, аналогічний тому, «якби, наприклад, хтось вимагав собі фруктів і відмовлявся потім від вишень, груш, винограду тому, що вони вишні, груші, виноград, а не фрукти»².

Дійсно, неможливо уявити собі ці дві категорії ізольованими одна від одної. Ми характеризуємо загальне як таке, що, повторюючись в багатьох явищах, виражає сутність цих явищ. Тим самим пов'язуємо категорію загального як сутність з внутрішньою визначеністю предмета, тобто такою визначеністю, при відсутності якої предмет перестає бути самим собою.

Особливе не торкається, не змінює сутності явища, проте є своєрідною внутрішньою формою існування сутності, показує, чим одне явище відрізняється від іншого, що має таку ж сутність.

Особливе щодо загального можна визначити як форму внутрішнього існування загального.

Безумовно, визначення особливого як форми існування загального відносне, бо для іншого кола явищ особливе може виступати як загальне, виражаючи тим самим якісну визначеність предмета — його сутність.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що характерні зв'язки загального з іншими категоріями властиві і особливому в рамках його дії, тобто для обмеженої групи предметів, процесів.

Загальне і особливе постійно взаємодіють одне з одним. Внаслідок цього особливе може набувати значення загального і, навпаки, загальне може стати особливим, бо в процесі розвитку вони не залишаються незмінними.

Особливе, як і загальне, виявляється в тому чи іншому явищі лише на підставі зіставлення. Якщо загальне — це своєрідне вираження моменту єдності матеріальних явищ, то особливе, навпаки, є вираження моменту багатогранності предметів матеріального світу. Причому особливе, як правило, вказує не просто на відміну одного предмета від іншого, а на джерело, напрямок розвитку цього явища. «...Хоч найбільш розвинуті мови, — відмічав К. Маркс, — мають закони і визначення, спільні

¹ Гегель. Соч., т. 6, Соцэкиз. М., 1939, стор. 38.

² Гегель. Соч., т. I, Госиздат, М., 1929, стор. 32.

з найменш розвинутими, але саме відміна від цього загального і є те, що становить їх розвиток»¹.

Особливе і загальне, що являють собою момент розвитку та момент сталості, неможливо уявити відокремленими одне від одного. Про необхідність зв'язати, з'єднати загальний принцип розвитку (особливе) з загальним принципом єдності світу (загальним) постійно нагадував В. І. Ленін.

Для кожного окремого явища знання тільки загального як сутності завжди недостатньо, необхідно виявити та засвоїти специфічне переломлення загального — більш багате особливе.

Особливе, як і загальне, існує об'єктивно, але не самотійно, а разом із загальним та одиничним в окремому. У зв'язку з цим необхідно сказати декілька слів про взаємозв'язок категорії «особливе» з категоріями загальне та одиничне.

Оскільки особливе для певної групи явищ може виступати як загальне, остільки в даному випадку воно відображає момент однаковості. Проте прав А. П. Шептулін, коли стверджує, що одиничне виступає в ролі особливого в тому розумінні, що як одиничне, так і особливе виражає відміну даного предмета, явища, процесу від іншого. Безумовно, ототожнювати ці категорії не слід². Хоча одиничне і може виступати як особливе, але далеко не всяке особливе — одиничне. Особливим може виступати і загальне в тому випадку, коли воно відрізняє один процес від іншого, виражає момент різноманітності предметів дійсності.

Вище, визначаючи категорії одиничного і окремого, ми показали, що кожне окреме якоюсь мірою — одиничне. Проте є ще одна лінія зв'язку: кожне окреме — особливе. Будь-яке явище, процес відрізняється від подібних йому, і ця своєрідність визначається характером зв'язку в явищі або між явищами. З цього боку кожне окреме є особливе.

Таким чином, розглядаючи зв'язки окремого з одиничним, особливим та загальним, слід відзначити, що діалектика їх виявляється і в тому, що кожне окреме в певному розумінні є і одиничне, і особливе, і загальне.

¹ К. Маркс. До критики політичної економії. Політвидав України, 1954, стор. 176.

² А. П. Шептулін. Диалектика единичного, особенного, общего. Изд-во «Высшая школа», М., 1963, стор. 57.

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ПРО СУБ'ЕКТИВНО-ІДЕАЛІСТИЧНІ ПОГЛЯДИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ЕСТЕТИКИ НА ПРИРОДУ МОВИ

Н. М. Матвієнко

Ця стаття являє собою спробу критично розглянути питання про природу і сутність мови у феноменологічній естетиці. Важливість цієї категорії естетики зумовлена тим, що слово є змістовою формою літератури. Більш того, поза словом не існує ніякої мислі. Виражена обов'язково в словах мисль пронизує кожен вид художньої творчості, за допомогою словесних знаків осмислюються і використовуються всі інші знаки. Людина не може мислити якимись знаками автономно по відношенню до словесних знаків. Мова є тим матеріалом, який письменник має в своєму розпорядженні і який відрізняє літературу від інших видів мистецтва.

Перекручення природи літератури у феноменологічній естетиці значною мірою зумовлюється перекрученням природи мови. Не випадково питання про природу і сутність мови посідає значне місце у феноменологічній естетиці. Ця проблема стоїть на межі естетики і теорії пізнання, певне вирішення її в естетиці з позицій феноменологічної гносеології Гуссерля є своєрідним розвитком сучасної ідеалістичної філософії. Все це зумовлює необхідність критики феноменологічної концепції мови.

У світлі діалектико-матеріалістичної теорії відображення мова — це своєрідна форма відбиття дійсності в людській свідомості. Сама мовна система, семантичні правила визначаються об'єктом відображення, загальними зв'язками і відношеннями об'єктивної дійсності, а також є результатом практики освоєння дійсності. Ці положення спрямовані одночасно і проти феноменологічної концепції мови, яка трактує значення слова як якесь інтенціональне буття у свідомості (Ф. Brentano, А. Мейнонг, Е. Гуссерль, Н. Гартман, Р. Інгарден, Ж. П. Сартр); і проти неопозитивізму (Р. Карнап, У. Куайн, Б. Рассел), що розглядає значення слів і речень не як форму відображення подій зовнішнього світу, а як різновидність «даного», яке поглинає і зовнішнє буття об'єктів, і гносеологічне відношення суб'єкта і об'єкта.

Найбільш відомими представниками феноменологічної естетики є польський філософ Р. Інгарден, німецький філософ Н. Гартман, дуже близько до них стоїть французький письменник екзистенціаліст Ж. П. Сартр. Вони так трактують мову, що виходить, ніби література є не результат відображення у свідомості об'єктивної реальності в специфічній словесно-образній формі, а продукт чистої мислі і уяви, наслідок якихось операцій мислення суб'єкта. Література, таким чином, виступає як чисто інтенціональний предмет, без всякого зв'язку з реальною дійсністю.

Категорія інтенціональності в гуссерліанській феноменології являє собою специфічну властивість свідомості, яка полягає в тому, що пред-

мет існує в мислі, сама чиста свідомість обумовлює існування цього предмета як об'єкта відображення. Явище інтенціональності в мислительній діяльності не передбачає реального відношення суб'єкта і предметів зовнішнього світу, більш того, самі ці предмети вважаються невід'ємною стороною інтенціонального переживання. Інтенціональність предметів, існування їх як інтенціональних сутностей у чистій свідомості зумовлює їх прояв у реальній дійсності як реальних або ідеальних в залежності від тих актів свідомості — інтуїції, якими вони осягаються.

З точки зору Гуссерля, інтенціональність визначає і природу значення слова, а тим самим і природу мови. Сама концепція значення слова Гуссерля відіграє важливу роль в його філософській системі. Ця концепція є тією ланкою, яка з'єднує елементи об'єктивного і суб'єктивного ідеалізму гуссерліанської феноменології, об'єктивно-ідеалістичні положення якої про існування ейдосів-сутностей речей поза суб'єктом у сфері чистої свідомості суперечать положенню про те, що сама ця чиста свідомість виступає тільки як інтенціональний акт направленості суб'єкта на об'єкт.

Гуссерль перетворює акт позначення предмета, а тим самим мову і мовлення, в якийсь надприродний і таємничий ідеальний акт, позбавлений матеріальної данності. Акт позначення предмета, який називається в феноменології урозумінням, або інтелігібельною інтуїцією, являє собою властивість свідомості урозумівати інтенціональну сутність дійсності.

Питання інтелігібельної інтуїції є одним з суперечливих у гуссерліанській концепції мови. З одного боку, інтелігібельна інтуїція розглядається як явище пов'язане з людьми, з людською спільністю, з другого — вважається одною з властивостей чистої свідомості. Категорія ж чистої свідомості у феноменології Гуссерля трактується як свідомість, відірвана від людини і людства, вона існує одвічно, містить в собі сутність всієї дійсності як сукупність ейдетичних, інтенціональних сутностей всіх предметів дійсності.

Слово, за феноменологічною теорією пізнання, не відбиває дійсності. У значеннях слів з'являється інтенціональний світ сутностей як реалізовані значення самої дійсності. Гуссерль говорить, що «існують незчисленні значення, які у звичайному, відносному розумінні цього слова, являють собою лише можливість значення, тому що вони ніколи не були виражені і завдяки обмеженості пізнавальної здатності людини ніколи не можуть бути виражені»¹. Значення — це ідеальне буття, яке одвічно інтенціонально існує. «У кожному випадку акти судження різні. Але те, що в них міститься, що стверджує висловлення, у всіх випадках одне і те ж... Як ідентичність інтенцій ми виявляємо їх (тобто ідеальні значення) також в очевидних актах рефлексій. Ми їх не вкладаємо довільно у висловлення, а знаходимо їх там»². Для Гуссерля значення — це незмінне ідеальне буття, не залежне від конкретних переживань, будь-яких суджень з цим значенням. Це ідеальне буття виявляється в інтенціональних актах внаслідок безпосереднього інтуїтивного осягнення ейдетичної, інтенціональної сутності предметів.

Вважаючи, що поза словом з його функцією значення і позначення не існує мислення, свідомості, Гуссерль приходять до висновку, що значення — «душа» предмета і як «душа» міститься в самому предметі. Отже, заперечується виникнення значень внаслідок відображення дійсності у свідомості. Мова позбавляється будь-якої матеріальної опори, що потім приводить феноменологічну естетику до перекручення природи, сутності літератури.

¹ E. Husserl. *Logische Untersuchungen*, B. 1, Halle, 1913, стр. 105.

² Там же, стр. 43.

Р. Інгарден, Н. Гартман і Ж. П. Сартр суб'єктивізують природу слова, розглядають мову як результат конструктивної діяльності чистої свідомості, поза всяким зв'язком з об'єктивною дійсністю.

Питання про співвідношення знака, зокрема слова, з тим предметом, який позначається, є одним з найбільш складних питань науки. В його вирішення значний вклад вносить марксистська філософія. К. Маркс, підкреслюючи матеріальну природу мови, писав, «що «дух» носить на собі прокляття «обтяження» його матерією, яка виступає у вигляді рухливих шарів повітря, звуків, у вигляді мови»¹.

Суб'єкт не визначає характер процесу створення словесних форм та форм мислення, усієї сукупності мисленого змісту, оформленого в мові. Це визначається логікою змісту самої дійсності, яку пізнає суб'єкт в процесі практики. Суб'єкт розмірковує і діє у відповідності з тими словесними формами та формами мислення, які існують у суспільстві і які є відбиттям певних найбільш загальних зв'язків і відношень дійсності. Як відзначає Ленін, форми і закони мислення — це мільярди разів повторена практика, закріплена фігурами логіки².

У своїй книзі «Мова і пізнання» А. Шафф приходить до цікавого висновку, що мова, якою ми користуємося, «містить у собі і увічне досвід і знання минулих поколінь»³, є немовби «концентрованою практикою»⁴.

А. Шафф, у відповідності з діалектико-матеріалістичним світоглядом, визначає мову як систему матеріальних носіїв певних значень, як систему смислових і граматичних правил, які зв'язують із звуками і іншими матеріальними носіями певні значення⁵. Особа, сприймаючи від суспільства мову, тим самим переймає досвід і практику минулих поколінь і використовує їх, оперуючи в ході свого мислення вивченою мовою.

Таким чином, сам факт утворення словесних форм та форм мислення є наслідком відбиття закономірностей дійсності, а не чистим продуктом розумової діяльності. Об'єктивність значення слова зумовлюється тим, що в ньому відбиваються явища, відношення і ознаки об'єктивної дійсності. Ленін вказує, характеризуючи передумови об'єктивності пізнання людини, що мозок людини (найвищий продукт природи) і форма відбиття природи в пізнанні людини (поняття, закони, категорії) — об'єктивні⁶. Об'єктивна природа слова і його значення зумовлюється об'єктивністю форм відбиття дійсності людським мозком, а «ця форма і є поняття, закони, категорії»⁷.

Хоча у марксистській літературі одногослосно визначається факт відображення дійсності в значенні слова, але саме питання про це значення знаходить не однакове вирішення у різних авторів. Одні (В. М. Богуславський, Б. І. Востоков, Л. С. Ковтун, П. С. Попов, Л. Й. Резников, А. Шафф⁸ ототожнюють значення слова і поняття, аргументуючи це тим,

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27—28.

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 201.

³ A. Schaff. *Język a poznanie*, PWN, Warszawa, 1964, стор. 232.

⁴ Там же, стор. 233.

⁵ Там же, стор. 232.

⁶ Див. В. І. Ленін. Тв., т. 38, стор. 168.

⁷ Там же.

⁸ В. М. Богуславский. Слово и понятие. Сб. «Мышление и язык», Госполитиздат, М., 1957, стор. 239, розд. «Понятие как значение слова».

Б. И. Востоков. О значении слова. «Проблема значения в лингвистике и логике». Тезисы докладов. М., 1963, Изд-во МГУ, стор. 26—27.

Л. С. Ковтун. О значении слова. «Вопросы языкознания», 1955, № 5, стор. 77.

П. С. Попов. Значение слова и понятие. «Вопросы языкознания», 1956, № 6, стор. 40.

Л. О. Резников. Понятие и слово, Изд-во ЛГУ, 1958, стор. 86—87; Гносеологические вопросы семиотики, Изд-во ЛГУ, 1964, стор. 23, 31, 40, 55.

А. Шафф. Введение в семантику. ИЛ, М., 1963, стор. 290, та ін.

що людське мислення завжди понятійне і проходить лише у мовних формах. Інші, заперечуючи це, вважають, що такий погляд є наслідком отожднення різнорідних явищ, завдяки чому лінгвістичні факти визнаються в логічних термінах (Р. О. Будагов, Е. М. Галкіна-Федорук, Д. П. Горський, В. А. Звегинцев, А. С. Чикобава)¹. Заперечення висловлюються ще й на тій підставі, що ця точка зору не враховує розмежування між технічним, образним і понятійним мисленням.

У ході історичного і індивідуального розвитку людини мисль і значення постають як нерозривне ціле в результаті нерозривного зв'язку мови і мислення. Це приводить до того, що мисль-поняття і значення слова розглядаються як дві сторони одного і того ж явища. На нашу думку, подібне отожднення неправомірне. Кожному слову завжди відповідає певний абстрактно-чуттєвий мислительний образ об'єкта позначення, але цей образ не обов'язково є поняттям. Технічне, образне мислення відрізняється від понятійного саме характером абстрактно-чуттєвих мислительних образів. Отже, може виникнути ілюзія, що ці форми мислительної діяльності існують поза мовою, хоча людське мислення без мови неможливе.

На нашу думку, значення слова — це мільйони разів повторена практика, досвід, закріплений у слові через асоціації абстрактно-чуттєвого мислительного образу позначеного (у тому числі і поняття) з чуттєвим образом самого слова (образом матеріальної оболонки мислі, звучання і т. ін.). Кожен акт мислення, певна мисль — це конкретне співвідношення змісту нашого мислення з реальними об'єктами дійсності через слова. Слова з їх значенням у процесі мислення вступають у новий асоціативний зв'язок з дійсністю, але на базі вже усталеної існуючої в мовній практиці асоціації між чуттєвим образом слова і відповідним мислительним образом об'єкта позначення (ним може бути не тільки поняття). Помилки феноменологічної естетики у тлумаченні природи і сутності мови зумовлюються самою феноменологічною теорією пізнання, з позицій якої не можна зрозуміти закономірності процесу відображення дійсності засобами мови. Ці закономірності полягають в тому, що асоціація, яка виникає між чуттєвим образом слова і мислительним образом об'єкта позначення, закріплює значення слова як результат практики освоєння реальної дійсності. У ряді робіт з фізіології слуху знаходиться підтвердження імовірності факту виникнення асоціативного зв'язку між чуттєвим образом слова і мислительним образом позначуваного об'єкту в ході сприйняття мови². У процесі розпізнання мови людиною спостерігаються тимчасові затримки (до 100 мілісекунд), які необхідні для прийняття класифікаційних рішень (для класифікації звуків), і в декілька разів менші тимчасові затримки для осмислення одержаних акустичних сигналів. Ці явища показують, що звучаче слово зі своїм

¹ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. Учпедгиз, М., 1953, стор. 8.

Е. М. Галкіна-Федорук. Слово и понятие, Учпедгиз, М., 1956, стор. 11; О форме и содержании в языке. Сб. «Мышление и язык», Госполитиздат, М., 1957, стор. 376—377.

Д. П. Горский. Роль языка в познании. Сб. «Мышление и язык», Госполитиздат, М., 1957, стор. 80.

В. А. Звегинцев. Семасиология. Изд-во МГУ, М., 1957, стор. 80, 83, 90—91, 142 та ін.

А. С. Чикобава. Проблема языка как предмета языкознания. Учпедгиз, М., 1959, стор. 116, 120.

² Л. А. Чистович. Классификация звуков речи при их быстром повторении, «Акустический журнал», т. 6, № 3, 1960, стор. 392—398. Текущее распознавание речи человеком. «Машинный перевод и прикладная лингвистика», 1961, № 6; 1962, № 7.

значенням не входить у свідомість як щось однорідне, що існують певні механізми співвідношення звучущої мови з тими чуттєвими образами слів, які є у свідомості, а потім останніх з мислительними образами предмета позначення. Подібним же чином проходять процеси сприйняття мовних знаків при читанні¹.

Асоціативний зв'язок мовного знака із значенням, який виражається у співвідношенні чуттєвого образу знака з мислительним образом предмета позначення, не вказує на незалежність знака від значення чи навпаки. Саме завдяки цьому асоціативному співвідношенню і здійснюється нерозривний зв'язок мовного знака із значенням. Наявність цього асоціативного зв'язку і зумовлює те, що словесний знак з його пізнавальним образом спроможний замінити будь-який оригінал.

На нашу думку, досить тонко простежив діалектику процесу відображення дійсності засобами мови М. Янков у статті «Деякі соціально-гносеологічні і психологічні аспекти знака і позначення»². Для наочності Янков бере O — об'єкт позначення; O_1 — його мислительний образ; Z — знак; Z_1 — ідеальний образ знака — і схематично показує процес опосередкованого зв'язку між знаком-словом і предметом позначення. Чуттєвий образ знака-слова сам по собі не має нічого спільного з позначуваним предметом. А знак вступає в специфічне позначувальне відношення з позначуваним предметом (Z, O) через цілий ряд проміжних ланок. А саме: через свій образ у голові тлумача знак ставиться в певне відношення до мислительного образу позначуваного явища (Z_1, O_1), а тим самим і до самого позначуваного. Процес відбувається таким чином: (O, Z_1) опосередковується (Z, Z_1) і (O_1, Z_1); (Z, O) опосередковується (Z, O_1), а тим самим (Z, Z_1) і (O_1, Z_1). Так замикається коло позначення, створюється відношення (Z, O).

Без слова і його чуттєвого образу не може існувати ніякий мислительний образ. Безпосереднє відношення слова з позначуваним предметом має умовний характер і завжди опосередковується співвідношенням, асоціацією чуттєвого образу слова і мислительного образу позначуваного. Позначення як соціальне відношення, а разом з тим і сам хід цього процесу лишаються таємницею для ідеалістичної філософії. Ідеалістичне перекручення природи слова в феноменологічній естетиці базується на нерозумінні закономірностей процесу позначення. Це в значній мірі зумовлює і інші хибні положення естетичних концепцій Р. Інгардена, Н. Гартмана і Ж. П. Сартра.

Р. Інгарден, наприклад, трактує природу слова у відповідності з феноменологічною теорією пізнання, пише, що значення слова «є саме похідною інтенцією (тобто породжується самою свідомістю. — Н. М.), що додається виразові у відповідних актах свідомості, які звичайно виконуємо на фоні безпосереднього пізнання певного предмета, стану предмета чи поняттєвого поєднання певних, даних нам фактів... Розглядаючи певне слово живої мови, знаходимо в самому слові його значення»³.

Інгарден гіподстазує значення слів, перетворює їх у самостійні сутності. Він вважає, що ці сутності виникають внаслідок відповідних актів свідомості, які виконуються на фоні безпосереднього пізнання оточуючої

¹ В. Д. Глезер, И. И. Цуккерман. Информация и зрение, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961.

² М. Янков. Някои социално-гносеологически и психологически аспекти на знака и означаването. «Философска мисъл», 1965, № 1, стор. 52—53.

³ R. Ingarden. O poznawaniu dzieła literackiego, Lwów, 1937, 1 c. стор. 16—17.

людину дійсності. Але ця дійсність є тільки приводом, а не підставою для їх виникнення. Отже, з його точки зору, смисл, значення слів містяться в них самих, інтенціонально породжується свідомістю. Сукупність значень становить певне буття, світ інтенціональних предметів, який існує незалежно від будь-яких переживань суб'єкта. Ці положення докорінно відрізняються від теорії відображувальної природи слова, згідно з якою значення слова в ході логічних актів пізнання дійсності представляє предмет відображення. Інгарден вважає, що функція значення полягає у інтенціональному відтворенні предметів назви, стверджуючи, що «кожній назві відповідає певний чисто інтенціональний предмет, який у своєму бутті, у сумі ознак і формальній структурі, залежить від значення даної назви. Від цього предмета необхідно строго відрізнити предмет, до якого певна назва може бути пристосована, і який в своєму бутті, властивостях і структурі не залежить від значення назви, отже, є, наприклад, реальним чи ідеальним»¹.

Таким чином, функція значення слова, за Інгарденом, приводить до представлення у літературі не дійсно існуючих предметів, а особливих інтенціональних сутностей. Відмовляючи слову, а разом з ним і літературному творові у відображенні реальної дійсності, переносячи їх у сферу чистої свідомості, Інгарден тим самим перетворює літературу в щось ірреальне.

Причина суб'єктивно-ідеалістичних перекирчувань відображувальної природи слова і літератури у феноменологічній естетиці полягає в спекуляції та труднощах пізнання процесів відображення дійсності засобами мови. Складність, багатоступінчатість механізмів словесного позначення і породжує через те, що випускаються одні ланки і абсолютизуються інші у ході цього процесу, саму можливість відриву значення слова не тільки від предмета відображення, але і від самого слова, що приводить до хибних ідеалістичних тлумачень природи слова.

Подібно до Інгардена, Сартр, ігноруючи відображувальну природу слів, перетворює їх у якість трансцендентні сутності, які переносять у новий вимір все, що назване². Слова, з його точки зору, є мовби капканами, існуючими для того, щоб викликати наші почуття і відбити їх у нашому напрямі. «Кожне слово — це шлях до трансценденції, воно формує наші почуття, називає їх і приписує уявлюваній людині, яка приймає їх на себе, щоб жити ними для нас, і котра не має ніякої іншої субстанції, крім запозичених пристрастей»³.

Сартр відриває ці чуттєві образи слів від їх значень, а це приводить його до думки, що слова у поезії, подібно фарбам у живопису і звукам у музиці, для поета являють собою не знаки якихось речей, а самі речі. Жоден художник чи музикант, за словами Сартра, не вкладає ніякого значення в свої твори. Поезія в цьому розумінні стоїть поряд з музикою і живописом. Слова в поезії, як іконічні знаки в живопису і звукові в музиці, на думку Сартра, позбавлені будь-якого значення⁴. Тут, пише Сартр, ми маємо справу з об'єктами, породженими емоціями, які в них зникають, гублять свою назву. Ці об'єкти (твори живопису, музики, поезії) мають свою таємничу душу. Для поета мова — структура зовнішнього світу. Так Сартр приєднується до думки Гуссерля про слова як про особливу формацію світу свідомості. Слова, породжені емоціями, становлять якусь предметність емоцій — своєрідні речі. Це ніщо інше

¹ R. Ingarden. Указ. твір. стор. 20.

² J.-P. Sartre. What is Literature? Philosophical Library, New York, 1949, стор. 22.

³ J.-P. Sartre. Указ. твір. стор. 45.

⁴ Там же, стор. 11.

як гуссерліанський шар ідеальностей — об'єктивованих ідей, в даному разі емоцій.

Такі хибні положення мають своєю основою переміщення, невірне акцентування і абсолютизацію окремих моментів відношення (З, О). Слова являють собою знак — образ світу. Але поет оперує у ході мислительної діяльності не зоровими і слуховими образами цих знаків, а мислительними образами відповідних значень слів, разом з тим поет змушений дотримуватися певної звукової, мелодійної системи організації слів у віршах. Але при цьому головною, вирішальною залишається логічна система сполучення слів, яка відповідає логіці позначуваних явищ, інакше поезія вироджується у формалістичне трюкацтво.

Іншою помилкою Сартра є те, що він абсолютизує творчу активність словесної практики, ігноруючи факт її відносної самостійності. Абсолютизація творчої активності словесної практики приводить Сартра до думки, що слово — це дія. Він вказує, що слово — певний окремий момент дії і не має поза цим моментом ніякого значення. Говорити — значить діяти. Згідно з екзистенціалістською установкою Сартра, в ході практики суб'єкт створює світ, який потім змінює у ході тієї ж практики, навіть словесної. Якщо, за Гуссерлем, творчою основою світу є чиста свідомість, то за Сартром, — практика. Це лише різні модифікації суб'єктивного ідеалізму, бо обидва доводять, ніби світ породжується суб'єктом. Крім цього, треба ще мати на увазі, що, згідно з екзистенціалістською концепцією практики, дія розуміється тільки як духовна дія.

Внутрішньою ідеальною стороною слова може бути не тільки поняття, а й суб'єктивний образ позначуваного. Цей образ безпосередньо пов'язаний лише з іконічним знаком у живопису, скульптурі. А тією ланкою, яка пов'язує відношення знак — ідеальний образ знака і позначуване — ідеальний образ позначуваного, служить співвідношення ідеальних образів знака і позначуваного в головах знаковиробника і знакотлумача, завдяки чому немає необхідності безпосередньо промовляти слово, обходячись у багатьох випадках його чуттєвим образом. Все це приводить прибічників феноменологічної естетики до ілюзії, що у поета і письменника твори виникають поза словами. Сартр у своїй книзі «Що таке література?» говорить, ніби дуже часто поет спочатку має схему речення, слова ж з'являються потім. І через те, що поетичний твір виражає виключно емоції, пристрасті, захоплення, а не смисл і значення, то схема речення, яка виникає поза словами, є схемою чогось таємничого, ідеального, що належить до сфери чистої свідомості¹.

Подібні ж твердження ми знаходимо в «Естетиці» Н. Гартмана, який пише, що поет, з одного боку, формує характери і життєву долю, а з другого — слова, в яких останні виражає². На це можна зауважити, що мислення поза словами не існує. Без знака, в даному випадку слова і його чуттєвого образу, в свідомості не може виникати і існувати ніякий мислительний образ, разом з тим і художній. Через свій чуттєвий образ слово впливає на виникнення мислі на якомусь ступені абстракції, поза словом — знаком не можливе існування ніяких мислей. У світлі цих положень є невірним твердження Сартра і Гартмана про творчу практику письменників поза словами.

На відміну від Ж. П. Сартра, Гартман зазначає, що немає чіткої межі між прозою і поезією³. Різниця між ними полягає лише у мірі вживання слів у їх конвенціональному значенні. Гартман, підкреслюю-

¹ J.-P. Sartre. Указ, твір, стор. 18.

² Н. Гартман. Эстетика. ИЛ, М., 1958, стор. 32.

³ Там же, стор. 152.

чи конвенціональну природу слів, вважає, що у прозі слово, тому що вживається у своєму конвенціональному значенні, не може виразити внутрішнього ірреального світу. Це стає можливим лише в поезії, де внутрішній світ з'являється у слові конкретно відчуттєвим, створюючи задній план твору¹. Гартман пояснює це тим, що в поезії слово ніби зазнає переоцінки. «Протилежність реального і ірреального... ще більше посилюється у поетичних творах порівняно з початковим практичним смислом мови... Вона стає видом розвантаження слова від його початкових функцій свідчити про дійсність»².

Слово в літературі, зазначає Гартман, втрачаючи конвенціональне, утилітарне значення, яке воно має, коли служить звичайним тверезим практичним інтересам, набуває здатності передати внутрішній, ірреальний світ дійсності. Маючи таку можливість, слово розкриває те, що в житті звичайно в словах не виражається. Тепер воно (слово) стає індиферентним щодо буквально взятих істини і неістини³. Виходячи з настанови Гуссерля, що слово і його значення є тільки своєрідним проявом все «одного і того ж» духу, свідомості — інтенціонального світу, Гартман має на увазі лише факт прояву в більшій чи меншій мірі надприродного ірреального світу, світу свідомості через слова в літературі:

Ці твердження збігаються з положенням Сартра про належність слова в поезії до світу своєрідних речей, про перенесення всього, що назване словом, в інший вимір. Якщо Сартр перетворює все, що названо словом, у світ ідеальних сутностей, то Гартман уявляє мовну практику як зведення ідеальних сутностей до реальності. Це по суті дві сторони однієї медалі, суб'єктивного ідеалізму.

До заперечення відображувальної природи літератури феноменологічну естетику приводить і той факт, що зв'язок мислення з об'єктом може здійснюватись не тільки шляхом безпосереднього чуттєвого пізнання (хоча це є головною закономірністю відображення дійсності), але й через відчуття і сприйняття відповідного знака.

Помилки феноменологічної естетики у поглядах на природу мови ґрунтуються і на тому, що від цілої системи функцій знака відривається і абсолютизується одна, в той час як інші ігноруються. У функціях знака виражаються три аспекти його відношення: до позначення, що складає семантичний смисловий аспект знаку, до людини, що являє утилітарний, прагматичний аспект, і відношення до інших знаків — синтаксичний аспект. Семантичне відношення усі згадані представники феноменологічної естетики розуміють однаково: значення виступає як ідеальна сутність. Але цього не можна сказати про тлумачення двох інших аспектів слова.

Гартман і Сартр по-різному визначають природу слова в літературі. Так, Сартр абсолютизує синтаксичний, вербальний зв'язок слів у поезії, зазначаючи, що від нього залежить значення слів. У прозі ж він підкреслює лише її утилітарне значення — позначення, відкривання чогось для інших. Гартман вбачає перевагу літератури в тому, що тут слова гублять своє утилітарне значення, а тому повніше виражають духовний зміст дійсності. Тут можливості літератури далеко більші у порівнянні з іншими видами мистецтва. Подвійна природа слова дозволяє виразити найбільш адекватно ірреальне в реальному, ніж матеріал інших видів мистецтва. Ці положення є лише підтвердженням тезису гуссерліанської

¹ Там же, стор. 153.

² Там же, стор. 154—155.

³ Там же, стор. 154.

феноменології про перевагу літератури над іншими видами мистецтва. Отже, феноменологічна естетика перекручуючи природу слова як матеріалу літератури, заперечуючи об'єктивну природу значення слова, перетворюючи його у прояв інтенціональної сутності, тим самим в цілому переносить літературу у сферу чисто інтенціональних предметів.

У відповідності з феноменологічною естетичною концепцією зміст літератури не зумовлюється реальною дійсністю, а виступає як щось самотійно існуюче поза і над цією дійсністю. Таким чином, з позицій ідеалізму заперечується відображувальна природа літератури.

С. С. ШАШКОВ ПРО ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОСВІТИТЕЛЯ
ВОЛЬТЕРА

О. С. Слабкий

Передова громадська думка Росії XIX ст. багато уваги приділяла творчості французького просвітителя XVIII ст., письменника і філософа Франсуа Марі Вольтера (Франсуа Марі Аруе, 1694—1778 рр.).

У сімдесятих роках XIX ст. на сторінках журналу «Дело» революційний демократ Серафим Серафимович Шашков надрукував кілька ґрунтовних біографічних досліджень, серед яких були нариси, присвячені життю й діяльності Вольтера. Шашков вважав, що «біографії людей, в житті і характері яких відбився час і сучасна людина, надзвичайно повчальні і корисні»¹. Тому він жалкував, що в Росії його часів, крім поверхових статей, розкиданих по старих журналах, зовсім не було досліджень біографій Данте, Вольтера, Руссо, Дідро, Шіллера, Байрона та багатьох інших видатних людей. Занепокоєння Шашкова було цілком резонним і знайшло гарячий відгук у багатьох представників передової громадської думки. Уже на початку жовтня 1896 р. в Росії вийшли окремими книгами 180 біографій знаменитих людей.

Широка популярність серед російської громадськості відомих діячів науки і техніки, філософії та мистецтв була фактом позитивним, але не всі книги задовольняли вимогливого читача. На багатьох з них позначився важкий час і суб'єктивізм їх авторів. Саме це ще до революції наштотхнуло О. М. Горького на думку видавати для юнацтва нову серію «Життя видатних людей». (Правда, це стало можливим лише за Радянської влади.

Творчість Вольтера цікавила Шашкова у зв'язку з боротьбою проти феодальних пережитків в Росії. Передусім Шашков звернув увагу на те, що сто років після смерті Вольтера були недостатні для того, щоб підвести загальні підсумки титанічної діяльності мислителя і визначити його місце у суспільному прогресі. Узагальнюючи виступи друзів і ворогів Вольтера, присвячені століттю з дня його смерті, Шашков прийшов до висновку, що суперечки навколо «Фернейського філософа» не згасли, а ще більш розгорілися. У Франції вони були найзапеклішими. Якщо для друзів, — говорив Шашков, — Вольтер — «Цар мислителів», «Патріарх філософської школи», «Адвокат людства», то для його ворогів це «Антихрист», «Син диявола», «Чудовисько безчестя», «Священник»².

Роботи Шашкова допомагали читачам «Дела» ясніше побачити, що розділяло Вольтера та його противників. Шашков переконливо довів, що друзі вважали ідеї Вольтера політичним знаменом, а неосхоласти, неотомісти та інші «викривачі» з клерикально-церковного табору у зло-

¹ «Дело», 1875, № 8, стор. 82.

² «Дело», 1879, № 11, стор. 233.

бі паплюжили їх і проклинали. Разом з тим, вороги і друзі Вольтера, — писав Шашков, — визнають і незвичайні його таланти і велич та міцність того впливу, який він мав на розумовий розвиток XVIII ст. Найобдарованіший із клерикальних ворогів Вольтера Де-Местр визначає, що «почуваючи і здивування і антипатії до цієї людини, він хотів би поставити йому статую руками ката»¹.

Жорстока боротьба навколо Вольтера виходила далеко за межі Франції. Шашков з обуренням висміював дилетантство професора Незеленова, який, не прочитавши жодного рядка Вольтера в оригіналі, безсоромно називав його «французьким Барковим». Рішуче відкидаючи це безглузде порівняння, Шашков з характерною для нього принциповістю показав, що автор «Орлеанської Діви» майстерно використав «сальності», в чому і звинувачували Вольтера, для висміювання релігійного фанатизму, нетерпимості, сліпої віри у традиції найсвятіших пап і патерів, короля Людовіка і пані Помпадур. Та «треба бути зовсім короткозорим, — зазначає Шашков, — щоб за них ставити Вольтера в один ряд з Барковим, як це робить професор Незеленов»².

На відміну від Незеленова та інших «стовпів» університетської науки Шашков стверджував, що у творчості Вольтера, як у дзеркалі, відбилися соціально-економічні і політичні суперечності, які роздирали сучасну йому феодально-абсолютистську Францію. Ще замолоду своїми анонімними віршами і влучними сарказмами він гостро викривав офіційне святенництво, що особливо розрослося у роки ренегатства Філіпа Орлеанського (1715—1723). У 1717 р. Вольтера обвинувачували у складанні й поширенні віршованої сатири на ренегата «Я бачив...» та памфлета «За правління отрока». Одинадцять місяців мучився він у казематах Бастилії, перш ніж з'ясувалося, що він був автором лише останнього памфлета.

Увагу Шашкова привернули ранні твори Вольтера «Едіп», «Послання до Уранії» та «Генріада», написані під впливом англійської літератури. Цінність їх Шашков бачив у гострій критиці феодально-абсолютистського режиму Франції, у викритті реакційної суті клерикалізму, релігійного фанатизму і непримиренності, у рішучому засудженні релігійних війн і феодально-аристократичної сваволі.

Найбільш плідотворним Шашков вважав перебування Вольтера в Англії, хоч воно було вимушеним, особливо після зіткнення з кавалером де Роганом наприкінці 1725 р. і наступного нового двотижневого ув'язнення в Бастилії. За три роки (1726—1729) Вольтер познайомився з ідеями Ньютона, Локка, Свіфта, Бекона, Гоббса, Толанда, Шекспіра, Аддісона, Бена, Коллінза, Батлера та ін. Найглибші симпатії Вольтера привертав Ньютон. У листі до д'Оліве Вольтер писав: «Ньютон — найвидатніша людина, яка будь-коли існувала, найвидатніша настільки, що гіганти минулого у порівнянні з ним лише діти, що грають у лунки»³.

На думку Шашкова, Вольтера вражали в Англії не тільки досягнення науки і культури й нові соціальні стосунки, що склалися в цій країні внаслідок буржуазної революції.

«Вольтер був у захопленні від того значення, — писав Шашков, — яке мали в Англії «обдарування, наука, література, тоді як у Франції їх майже зневажали. Не менш вражений був Вольтер і різним становищем обох країн з соціального погляду»⁴.

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 173.

² «Дело», 1879, № 11, стор. 246.

³ «Дело», 1879, № 11, стор. 236—237.

⁴ Там же.

Буржуазна Англія стала для Вольтера своєрідною академією, що відкрила для нього багато важливих сторін суспільно-політичного і культурного життя. Разом з тим вона наочно продемонструвала убогість відмираючих феодальних порядків, освячених католицизмом у Франції. Шашков відзначив, що повернувшись на батьківщину, Вольтер присвятив свій геній боротьбі проти клерикалізму, релігійного фанатизму і дикої сваволі за розвиток гуманності, терпимості і свободи розуму. Він захищав справу свободи і розуму завжди з такою пристрасністю і з таким щирим захопленням, ніби мова йшла про його особисті інтереси; він ненавидів деспотизм і тиранію, жорстокість і несправедливість, неувчло і безсоромне шарлатанство з такою силою і з такою наполегливістю, які можуть бути пояснені лише тією обставиною, що, за висловом Кондорсе, Вольтер належав до нечисленної групи людей, у яких любов до роду людського є справжньою пристрасністю¹.

Поряд з цими високими моральними якостями Шашков помічає в характері Вольтера обережність і небажання ризикувати. У листі д'Аламберу Вольтер писав: «Я палкий друг істини, але аж ніяк не бажаю бути її мучеником»². В іншому листі він радить: «Сміливо і сильно говоріть те, що у Вас на серці. Бийте, але ховайте Вашу руку»³.

Обережність, яка була знаряддям у боротьбі з підступним і сильним ворогом, дала привід окремим критикам обвинувачувати Вольтера у боягузстві і дворушництві. Шашков не тільки не поділяв цих нападок, але і наполягав на тому, що він не був здатним зрадити тій ідеї, служінню якій було присвячене усе його життя. Страх небезпеки та інстинкт самозбереження не могли ні придушити його любов до людей, ні загнуждати його язика... При усій своїй обережності, Вольтер раз у раз потрапляв у тенета, розставлені йому владою і його особистими ворогами»⁴.

У творчості Вольтера Шашкова захоплювала більш за все її соціально-політична спрямованість — філософські погляди мислителя він безпідставно принижував. «Головні філософські погляди Вольтера не мають майже нічого оригінального і не становлять єдиної і послідовної системи»⁵.

Слід згадати, що сучасні зарубіжні дослідники (Р. Помо, А. Моруа, Дж. Боас та інші) також нігілістично ставляться до заслуг Вольтера в галузі філософії. Пояснюється це, очевидно, поверховим знайомством з його філософськими поглядами, а також тенденційною думкою, що Вольтер як філософ поряд із Руссо був головним винуватцем буржуазної революції 1789—1794 рр.

Право називатися оригінальним філософом Вольтер завоював у суворій боротьбі проти феодальної ідеології. Глава французьких буржуазних просвітителів залишив людству десятки визначних філософських робіт. Серед них «Філософські листи» (1733 р.), «Філософський словник» (1764 р.), «Листи Мімія до Ціцерона» (1771 р.), «Діалоги Євгемера» (1777 р.) та інші. Крім того, філософські погляди Вольтера яскраво відобразилися і в повістях: «Задіг або доля» (1748 р.), «Мікромегас» (1752 р.), «Кандід» (1759 р.), «Простодушний» (1767 р.), «Царівна Вавілонська» (1768 р.).

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 173—174.

² Voltaire. Sechs Vortrage Von Dau. Gr. Strauss. Leipz, 1870.

³ Voltaire. d'Alambert, 7 on 8 mai 1761. Voltaires correspondance, V, XLXI, стор. 17 (ho 8988).

⁴ «Дело», 1870, № 12, стор. 174.

⁵ Там же, стор. 180.

Вольтер як філософ не обмежувався онтологічними і гносеологічними проблемами. В коло його філософських досліджень входили також питання природознавства, політики, соціології, історії, права, моралі, релігії, мистецтва. Проте головне місце у філософії Вольтера посідає боротьба з теологічним світоглядом в усіх галузях науки і культури. Не випадково прогресивна світова громадськість, стурбована активізацією клерикалізму, проповіддю ірраціоналізму і фідеїзму, звертається до спадщини Вольтера та інших французьких просвітителів XVIII ст.

С. С. Шашков зауважує, що у філософській системі Вольтера немає єдності і послідовності. Вольтер за своїми філософськими поглядами був деїстом. Як відомо, деїзм визнає бога лише як безособову першопричину світу; в усьому іншому світ надано діянною законів природи. Звичайно, таке вчення не можна визнати єдиним і послідовним. Має рацію професор М. А. Динник, коли стверджує, що «Вольтер був деїстом, який поєднував матеріалістичні тенденції з ідеалістичними вчинками»¹.

Історичну заслугу Вольтера Шашков бачив у тому, що він невтомно боровся проти католицької церкви, очолюваної римським папою, «користуючись любою нагодою, кожним сприятливим моментом, щоб ударити ворогів свободи і розуму своїм сатиричним бичем і провістити Європу своїм знаменитим закликом «Душіть гадину!»»².

Шашкову були зрозумілі ненависть і огида Вольтера до Ордену Лойоли, цієї «великої опори» католицизму, фанатизму і марновірства народних мас. «Безчестя єзуїтів — солдат у рясах, шпигунів усіх дворів і зрадників усіх батьківщин, їх сварки, їх безглузді вигадки і обман, — писав Шашков, — були головними сюжетами уїдливої сатири Вольтера. Фанатизм, марновірство та клерикальний деспотизм були для нього тим чудовиськом, про яке він ніколи не забував, постійно повторюючи і у своїх розмовах, і у своїх листах, і у своїх творах «ecrasez l'infame»³. Шашков стверджував, що після реформації, що розхитала феодальні устої католицизму, Вольтер, не шкодуючи своїх сил, вів боротьбу із залишками пороків папської диктатури. «Він так влучно нападав на її зловживання, так гаряче стояв за розвиток людства, що Гольбах мав повне право назвати його «провісником нового розуму»⁴.

Глибоке враження справила на Шашкова нещадна критика Вольтером релігійної непримиренності, що спричиняла людству численні лиха. Він повністю поділяв погляди Вольтера на те, що католицизм, магометанство, іудаїзм, лютеранство, янсенізм та інші релігії і церковні секти нещадно переслідували іновірців, знищували їх вогнем і мечем. Щоб показати ті страшні явища, Вольтер примушує героя однієї з своїх повістей здійснити подорож по багатьох країнах Європи, Азії, Африки, народи яких дотримуються різних релігійних переконань, і «всюди, — підкреслює Шашков, — Скарментадо зустрічає ту ж лють, фанатизм, нерозлучну з абсолютними доктринами і пануванням користолюбивої клерикальної касты. Але ніде ця фанатична кровожерливість не виявляється з такою силою, як у католицьких країнах»⁵.

Спираючись на численні факти, Вольтер стверджував, що клерикали скрізь і всюди в ультимативній формі нав'язують еретику єдино можливу умову: «Вір у те, у що вірю я і у що ти не можеш вірити, або ти загинеш»⁶.

¹ История философии, т. 1, Изд-во АН СССР, М., 1957, стор. 52.

² «Дело», 1870, № 12, 179.

³ Там же, стор. 182.

⁴ Там же, стор. 183.

⁵ «Дело», 1870, № 12, стор. 187.

⁶ Voltaire. Traite sur la tolerance. Compl., t. 25, стор. 40.

Відстоюючи право Вольтера називатися «адвокатом людства», Шашков з почуттям глибокої поваги зазначав, що, незважаючи на велетенську літературну діяльність, широке листування та інші справи, він знаходив час для того, щоб виступити на захист Каласа, Сірвена, де ля Бара, Монбальї та багатьох інших жертв релігійної непримиренності і дикого розгулу клерикалів та світської влади. Шашков поділяв точку зору Вольтера, що «після чуми» марновірство — головне і найжахливіше лихо, що гнітить рід людський.

Визнаючи незаперечні заслуги Вольтера у боротьбі проти релігії та клерикалізму, Шашков разом з тим підкреслював, що Вольтер як дійст не мав до них такої радикальної злоби, як деякі з його сучасників¹. (Мова йде про Дідро, Гольбаха, Гельвеція та інших представників французького матеріалізму і атеїзму XVIII ст., які послідовніше, ніж Вольтер, критикували теологічний світогляд, викривали його антинаукову суть і політичну реакційність). Шашков показав, що, заперечуючи християнського бога — тирана, який вимагав від віруючих жорстокого придушення їх природних бажань, Вольтер намагався винайти віру у справедливого і правосудного бога, який винагородив би людей за добрі вчинки і карав за зло. Полемізуючи з Гольбахом, Вольтер стверджував, що ідея бога — це уздечка, її слід використовувати як проти королів та вельмож, що зловживають своєю владою, так і проти соціальних низів.

Шашков звернув увагу на вороже ставлення Вольтера до атеїзму та його прихильників. «Якби не було бога, його слід би було придумати, — писав він Фрідріху В. — Атеїзм — дурниця, що спричиняє велику шкоду суспільству. Атеїст, упевнений у непогрішності, буде дурним, якщо не вб'є вас, щоб заволодіти вашими грішми. Атеїзм зруйнував би усі суспільні зв'язки, злочини б наповнили землю, а народні маси перетворилися б на орду розбійників. Що зв'язало б тоді царів і вельмож у їхній мстивості, честолобстві, у жертву яким вони готові принести все? Цар-атеїст більш небезпечний, ніж фанатичний Равальяк (вбивця Генріха IV — О. С.)... Зображуючи атеїста в романі «Історія Женні», Вольтер, як зауважує Шашков, не пошкодував ніяких фарб, щоб очорнити свого героя: це розпусник, негідник, звір, що захищає навіть людожерство»².

Обливаючи брудом атеїзм, Вольтер у той же час піднімав на щит раціоналістичну релігію деїзму, тобто природну релігію рівнозначної моралі, що засуджувала жахливий фанатизм, нетерпимість клерикалів, їх егоїзм та хвижацтво. «Під природною релігією, — писав він, — я розумію моральні принципи, спільні людському роду»³.

Не важко помітити, що бажання Вольтера звести релігію до моралі, зберігши при цьому поняття «бог» і «релігія», є поступкою ідеалізові. Свій деїзм Вольтер призначав, перш за все, для утримання в покорі народних мас, а також бачив у ньому профілактичний засіб проти беззаконня і сваволі, починаючи з монархів, міністрів, світської та духовної знаті і кінчаючи усім дворянством і клерикалами.

«Вольтер розумів, — писав Шашков, — що успішно боротися з фанатизмом можна лише тоді, коли борці будуть бити під самий корінь. Воювати усіма принципами, з яких релігійна непримиренність витікає цілком логічно. І він вказував на раціоналістичний деїзм як на найрадикальніший засіб проти усіх лих»⁴.

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 182.

² «Дело», 1879, № 12, стор. 244—245.

³ Voltaire. Elements de la Philosophie de Nevrtan. Oeuvr. Compl., t. 22, стор. 419.

⁴ «Дело», 1870, № 12, стор. 189.

Шашков не тільки переконливо довів, що дійстична філософія була органічно пов'язана з критикою релігії та духовенства, але й показав, що головним засобом боротьби проти них Вольтер вважав широке розповсюдження освіти й науки.

Особливо цікавили Шашкова соціально-політичні погляди Вольтера, позначені впливом своєрідного аристократизму. Цей аристократизм не мав нічого спільного з його класичною формою, властивою феодальній чи рабовласницькій знаті, оскільки філософ був гнівним противником феодалізму й усіх пережитків рабовласницького гноблення.

Найбільш виразними рисами аристократизму Вольтера Шашков вважав його вельможного-зневажливе і навіть вороже ставлення до народу, «до тієї черні неосвіченої», до цих «биків», — як іноді висловлювався Вольтер, — яким необхідно лише ярмо, батіг і сіно»¹. Разом з тим, Шашков відзначає, що образливі випадки проти народу траплялися, як правило, під впливом хвилинної невірніоваженості. Насправді ж Вольтер «бажав розумового розвитку народній масі, сердечно жалів її і турбувався про її визволення від феодальної тиранії»².

Шашков захоплювався сміливими виступами Вольтера проти ненависного йому кріпацтва, яке активно підтримували клерикали. Він «не пропускав найменшої нагоди, щоб сказати своє слово про визволення селян...»³.

Марновірний, «неосвічений» черні Вольтер протиставляв тих, «хто вивчає закони і науки, торгівців, ремісників і, нарешті, землевласників, які виконують найпершу і найогиднішу роботу...»⁴. Наведені Шашковим висловлення Вольтера не залишають сумніву у тому, що французький просвітитель був глибоко стурбований долею народів і полум'яно вірив у їхню силу і розум.

Белінський у прекрасному листі до Анненкова (1848) захоплено писав: «Ну що за благородна особа Вольтер! Яка палка симпатія до всього людства, розуму, до бідувань простого люду! Що він зробив для людства!»⁵.

Поділяючи заслужену похвалу Белінського, Шашков зазначає: «Сам Вольтер говорив про себе, що любов до бідного людства завжди живе в його серці і, можна сказати, складає його характер»⁶.

У бажанні Вольтера поширювати і зміцнювати зв'язки з коронованими особами Європи і вельможами Шашков бачив своєрідний тактичний прийом, що неодноразово рятував його від багатьох ударів. Аристократизм Вольтера Шашков розцінював як наслідок його культурних переваг над народом. Та його не задовольняла лише розумова перевага над суспільством. Він докладав усіх зусиль, щоб зрівнятися з королями і вельможами «багатством, розкошами і місцем у суспільстві»⁷.

Шашков стверджував, що Вольтер часто підходив до видатних осіб з міркою аристократа. Якщо Ньютон для нього воістину велика людина, то з глибокою панською зверхністю він колов Руссо плебейством, Шекспіра називав «п'яним дикуном» і т. п. Разом з тим, він намагався виправдати таке ставлення до них. У листі Оресу Уолполю Вольтер, заспокоюючи громадську думку, писав: «Ви майже переконали вашу націю, що я ненавиджу Шекспіра. Я ж був перший, хто познайомив фран-

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 193.

² «Дело», 1879, № 11, стор. 242.

³ «Дело», 1870, № 12, стор. 193.

⁴ Voltaire. Lettres Philosophiques. Oeuvr. Compl., v. 22, стор. 107.

⁵ В. Г. Белинский. Полное собр. соч., т. XII, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 467.

⁶ «Дело», 1870, № 12, стор. 174.

⁷ Там же, стор. 193.

зуців із Шекспіром... Можу Вас запевнити, що до мене у Франції ніхто не знав англійської поезії і ледве чув про Локка... Долі було бажано зробити мене першим, хто пояснив своїм співвітчизникам відкриття Ньютона. Я був вашим апостолом і мучеником за вас, воістину несправедливо, що англійці скаржаться на мене»¹.

Цей лист проливає світло на справжнє ставлення Вольтера до Шекспіра. Але Вольтеру — прихильникові класицизму, не до вподоби були жарти могильників у «Гамлеті», вбивство Отелло та інші сторони шекспірівської драматургії.

1879 року, через десять років після надрукування першої статті про Вольтера, Шашков змінює думку про оцінку Вольтером Шекспіра.

Тепер уже він говорить, що Вольтер «не зовсім розумів Шекспіра, хоча й захоплювався ним...»². Він також підкреслював, що у своїх трагедіях «Едіп», «Брут», «Заїра», «Цезар», «Магомет», «Мерона», «Семіраміда», «Врятований Рим», «Орест», «Китайська сирота», «Танкрез», на відміну від Корнеля і Расіна, войовничих прихильників традиції, Вольтер виводив на посміховище неподобства фанатизму... Лише через це його трагедії не могли дістати прихильності короля та його коханки Помпадур»³. Правлячі кола Франції і клерикали вороже ставилися до Вольтера..., бо «його трагедії», — як зазначає Шашков, — були повні збудливої тенденційності»⁴.

Проте, незважаючи на антишекспірівські виступи, «Вольтер став надзвичайно високо уже лиш тим, — робить висновок Шашков, — що рішуче відкинув стару естетичну теорію мистецтва для мистецтва, спрямувавши літературу на службу громадської користі. Свідомістю цієї утилітарної мети проникнуті усі його твори»⁵.

У XVIII ст. громадську думку Європи полонила фанатична теорія оптимізму, яку проповідували Поп, Шефтсбері і Болінброк у Англії, Лейбніц — у Німеччині. Ця теорія світової доцільності і передбачуваної гармонії стверджувала, що у світі, створеному благою силою, усе направлено на загальне добро. Творці філософії оптимізму намагалися пояснити проблему світового зла, що вже давно хвилювала людство. До середини 50-х років XVIII ст. Вольтер лояльно ставився до цієї теорії, проте вона суперечила змісту його діяльності, спрямованої на знищення усякого зла. У 1775 р. Вольтер відкрито пориває з теорією оптимізму.

Безпосереднім приводом до розриву з нею став землетрус (1775), що повністю зруйнував Лісабон. Клерикали використовували це стихійне лихо для залякування народних мас «карою божою». У «Поемі про загибель Лісабона» (1776), викриваючи брехливість хваленої теорії оптимізму і відкидаючи попівські марення про зв'язки між руйнівними силами природи і людськими вадами, Вольтер наполягає на повній байдужості природи до людських понять добра і зла. «Але, допускаючи історичний прогрес, Вольтер всією силою свого генія, — зазначав Шашков, — боровся проти ходячих супра-натуральних теорій оптимізму і доцільності усього існуючого. Безглузда доктрина самовпевнених дурнів і пройдисвітів, що все йде до кращого у цьому кращому із світів, піднімала у ньому усю жовч... Безглуздість оптимізму Вольтер чудово намалював у безсмертному образі доктора Панглоса, домашнього учителя у родині барона Тун-дер-Тен-Тронк»⁶.

¹ Вольтер-Уолполю, 15 червня 1768 року.

² «Дело», 1879, № 11, стор. 251.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ «Дело», 1870, № 12, стор. 180.

⁶ Там же, стор. 183—184.

Нерозумний і чванливий учитель Панглос, герой повісті Вольтера «Кандід або Оптимізм» (1759), наполегливо переконував свого простодушного і чесного вихованця Кандіда в тому, що все йде до кращого, необхідно лише запастися терпінням переносити усі лиха й муки, що складають загальне благо. Але сувора дійсність зруйнувала ілюзії Кандіда. Зазнавши багато страждань під час своїх подорожей по різних країнах світу, юнак зрозумів, що оптимізм Панглоса — це пуста фраза.

Багато уваги приділяв С. С. Шашков поглядам Вольтера на війни. Будучи палким другом миру, Вольтер рішуче повставав проти страхіть війни.

«Проголосивши мир і братерство усіх людей, — пише Шашков, — Вольтер, природно, повинен був негативно ставитися до будь-якої війни. Він вважав її злочинним розбоем»¹. Проклинаючи війну, Вольтер викривав огидну роль католицьких «слуг миру» типу Масильона, який в жодній з шести тисяч проповідей не сказав і слова «проти варварства і злодіянь війни».

Різко засуджуючи війну, Вольтер відзначав, що вона не тільки нищує мільйони людей, але й спричиняє величезні економічні збитки і розорення, що породжують, у свою чергу, зубожіння народів.

«Але проклинаючи війну, Вольтер, проте, вважав її неминучим злом, — говорить Шашков, — котре можна регулювати і послаблювати, але не можна знищити, і уїдливо сміявся над утопічністю відомого проєкта Сен-П'єра про вічний мир. Міжнародне право війни йому здавалося теж безглуздом»².

Шашкова дивували симпатії Вольтера до квакерського пацифізму. «Ми, — говорить у нього квакер, — не ходимо на війну, тому що ми не вовки, не тигри, не собаки, а християни. Наш бог велів любити ворогів і мовчки переносити образи»³. Але на відміну від квакерів Вольтер виправдовував оборонні війни і війни, що визволяють народи від релігійних чвар і утверджують принципи толерантності. Свої утопічні надії на припинення воєн між народами Вольтер покладав на встановлення розумного суспільного ладу. Однак з ідеалістичних позицій він не міг визначити справжніх причин воєн і відшукати шляхи їх ліквідації.

На думку Шашкова, політичні і філософські погляди Вольтера позначилися і на його історичних творах, що відіграли значну роль у боротьбі з відмираючими феодальними формами суспільного життя. Серед численних історичних праць Вольтера найбільш значними є «Історія Карла XII (1731 р.)», «Вік Людовіка XIV» (1751 р.), «Досвід про мораль і дух народів» (1756 р.), «Історія Російської імперії за Петра Великого» (1759—1763 рр.), «Історія паризького парламенту» (1769 р.), «Історичні фрагменти про Індію» (1773 р.). Перелік робіт свідчить про широкий історичний світогляд Вольтера. Шашков виправдував вимоги Вольтера, який закликав істориків зосередити свої дослідження не на біографіях королів і полководців, не на детальних описах війни, дипломатичних зв'язків і різних малих подій, а на глибоко науковому висвітленні історії цивілізації народів, загальний хід якої він намагався відтворити у своїх історичних творах.

Наукові дослідження Вольтера постійно натрапляли на перешкоди. Він обурювався з приводу того, що у Франції його часу не можна було займатися справжньою історією, бо «історика тіснили різні зовнішні

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 181.

² Там же.

³ «Дело», 1879, № 11, стор. 238.

впливи, що у Франції пишуть історію, як похвальне слово. Всі ці умови відбилися і на вольтерівській «Історії Людовіка XIV»¹.

Відомо, що довольтерівська історіографія була завершена найвидатнішим історичним твором Боссює «Міркування про всесвітню історію» (1661 р.), написаним у дусі провіденціалізму. Теологічному розумінню Боссює історії Вольтер протиставив свою світську філософію історії, як науку про історичне життя людства у його боротьбі з забобонами, як науку про світовий прогрес і розум. Створення нової історичної науки було одним із головних завдань Вольтера. Аналізуючи філософію історичних концепцій Вольтера у «Досвіді про мораль і дух народів», Шашков дійшов висновку, «що для протидії боссюєтівському «Міркуванню про всесвітню історію» він написав свій «Досвід» і тим самим поклав початок сучасній історіографії. Історичні досвіди Вольтера мають характер і наукових праць, і разом з тим політичних памфлетів»².

Доречно нагадати, що Пушкін значно раніше від Шашкова визнав за Вольтером першість у створенні нової історіографії. «Вольтер перший пішов новим шляхом, — писав він, — і вніс світильник філософії у темні архіви історії»³.

Шашков заслужено дорікав російським історикам за їх консерватизм і нігілістичне ставлення до видатних мислителів Заходу. Внаслідок цього основна маса читаючої публіки протягом тривалого періоду задовольнялася Ролленом, Мілотом і т. п., але не могла ознайомитися з історичними працями Вольтера, Кондорсе, Монтеск'є, Руссо та ін. прогресивних діячів, оскільки їхні твори майже не перекладалися на російську мову. Впливові ж їхніх праць на світогляд російського читача Шашков надавав великого політичного значення, бо вони були спрямовані проти релігії та деспотизму. Революційний демократ був зацікавлений у широкому використанні соціально-політичної літератури французьких просвітителів у боротьбі проти залишків кріпацтва і росту буржуазно-клерикального засилля у пореформеній Росії.

С. С. Шашков багато уваги приділяє поглядам Вольтера на майбутній суспільний устрій. «Ось як зображує Вольтер оте світле майбутнє, — пише він, — коли здійсниться його реформаторські мрії: закони будуть одноманітні. Незліченні багатства різних людей, що дали клятву бідності, будуть розподілені між убогими трудівниками. У цих мертво-руких власників не буде більше кріпаків-рабів. Пристави монахів не будуть більше гнати із батьківського дому сиріт... Через варварський закон (едикт Людовіка XIV проти богохульників)... не будуть більше морити у катівнях і спалювати на вогнищах... катування не матиме місця. Буде існувати одна лише влада короля або законів монархії і одна лише влада народів республіки. Світська влада духовенства уже відживає свій вік»⁴.

Ідеї Вольтера про необхідність розподілу багатств між громадянами майбутнього були утопічні. Але вимоги рівномірно розподілити податки, вилучити церковне майно, знищити станові привілеї, пом'якшити слідство і кримінальне законодавство, а також скасувати кваліфіковану страту Шашков характеризує як боротьбу за демократизацію французького законодавства. Поряд з цим він зазначає, що в програмі Вольтера, складеної у дусі буржуазного реформізму, не знайшлося місця для визначення історичної ролі народних мас у перетворенні суспільного жит-

¹ «Дело», 1879, № 12, стор. 55.

² Там же, стор. 56.

³ А. Пушкін. Собр. соч., т. IX, Изд-во «Academia», стор. 33.

⁴ «Дело», 1879, № 12, стор. 54—55.

тя. Вольтер зберігає королівську владу, заперечує необхідність використовувати революційні методи класової боротьби.

Симпатії його були на боці розумних освічених правителів, здійснюючих згори мирні реформи. Він боявся самостійного виступу народних мас. Коли чернь починає розмірковувати, усе загинуло, стверджував Вольтер, полемізуючи з одним із своїх кореспондентів. «Ось яким поміркованим лібералом був той, — говорить Шашков, — чиє ім'я до цього часу кидає в жах невігласів, як ім'я такого протестанта, у порівнянні з яким буде істотою добропорядною і сам антихрист»¹.

Вольтер рішуче засуджував спроби насильної заміни існуючої форми правління. «Будучи ворогом усякого насильного перевороту, — підкреслював Шашков, — віруючим лише в один мирний, поступовий прогрес людства, Вольтер ніколи не рекомендував крайніх засобів для досягнення свободи. Хоча він часто висловлював радість з приводу великого перевороту в Європі, що відбувався, хоча він захоплено вітав зорю майбутньої революції, але останню він завжди розумів лише як мирну революцію умів, а не бунт, не повстання. І якби він дожив до великого перевороту 89—93 років, то, безперечно, він прокляв би кращих діячів і відмовився б від багатьох принципів, проголошених у цю знамениту епоху. Вольтер, подібно Гольбаху і багатьом іншим своїм сучасникам, сподівався лише на одну революцію згори»².

Відзначаючи протиріччя у поглядах Вольтера на революцію, Шашков нагадував його слова, довірливо сказані абатові Шовелену іще в 1764 р.: «Все, що я бачу навколо мене, сіє зерно революції, котра наступить неминуче, але якої навряд чи буду свідком...»³.

Коли з ініціативи генерального контролера фінансів Тюрго, видатного громадського діяча, економіста-фізіократа, були проведені реформи 1774—1776 рр., «Вольтер вітав його як політичного обновителя і писав, що він уже бачить нове небо і нову землю». Симпатії Вольтера до Тюрго були викликані тим, що останній у дусі його програми замінив утиски хліборобів, зменшив мито із завезених у місто продовольчих товарів, обклав привілейовані стани продовольчою та шляховою податтю, ліквідував селянську шляхову панщину, позбавив сенйорів-виноробів баналітетного права, знищив цехові корпорації та гільдії, вручив Людовіку XVI свої «Мемуари про віротерпіння», розробив план адміністративного самоуправління. Усе це викликало проти нього величезне обурення дворянства і князів церкви. У травні 1776 року вороги домоглися відставки Тюрго і скасування усіх його реформ. Шашков звернув увагу на те, що падіння Тюрго викликало у Вольтера величезне розчарування. «Я розбитий у прах, — писав він. — Нам уже не судилося втішитися розквітом золотого віку. З відходом Тюрго мої очі бачать попереду лише смерть. Я мовби вражений громовим ударом в мозок і серце. Решта днів моїх буде лише одним розчаруванням»⁴.

Вольтер, — продовжує далі Шашков, — як і більшість просвітителів XVIII ст., покладав на «Союз філософів і правителів» великі надії, не розуміючи, що для народу цей «Союз» не принесе ніякого полегшення. Вольтер на замовлення російського уряду пише «Історію російської імперії за царювання Петра Великого», де прославляє царя-реформатора. Для нього правління Петра I і Катерини II було прикладом діяльності «освічених монархів». У повісті «Царівна Вавилонська» Вольтер, прославляючи країну киммерійців (Росію), писав: «Не минуло ще

¹ «Дело», 1870, № 12, стор. 194.

² «Дело», 1870, № 12, стор. 191—192.

³ «Дело», 1879, № 12, стор. 54.

⁴ Там же, стор. 55.

й трьохсот літ відтоді, як у всій своїй лютості тут панувала дика природа, а зараз царюють мистецтво, пишність, слава і витонченість»¹.

Шашков заперечує вольтерівську гіперболізацію заслуг Петра I і Катерини II: «Народ рвався на волю, він просив волі... але Петро не знищив кріпацтва, він, навпаки, скористався ним для своєї мети»². Говорячи про Катерину II, Шашков підкреслив, що імператриця, налякана переворотом у Франції, швидко відійшла від попередніх ліберальних ідей, і друга половина її царювання була цілком у дусі Людовіка³.

На відміну від Вольтера, Шашков покладав надії не на «освічених правителів», а на народну революцію, здатну знищити «кріпацтво в усіх його проявах»⁴. Разом з тим він відзначав, що об'єктивно вчення Вольтера грало значну роль в ідейній підготовці Французької революції кінця XVIII століття.

Порівнюючи Вольтера з передовими мислителями XIX століття, у першу чергу з російськими революційними демократами, Шашков вважав, що вони «пішли вперед і пішли далі від Вольтера»⁵.

Непослідовність у поглядах Вольтера справедливо викликала засудження прогресивних діячів культури. Однак Шашков відстоював думку, що для свого часу з його деспотизмом та бузувірством, вогнищами і шибеницями, з його могутніми клерикалами, з бастіліями і рабством Вольтер був мислителем цілком прогресивним. А його діяльність на захист свободи, розуму і совісті, енергійні прагнення «задушити гадину», його думка про прогрес і знання, словом, ідеї, що служили головною метою його виступів, не втрачають цінності навіть і сьогодні. Щодо свободи розуму і совісті Вольтер цілком радикальний⁶.

Твори Вольтера були надзвичайно популярні і зрозумілі широким колам читачів, і в цьому їх величезна сила. «Ні Лейбніц, ні Кант при всій їх глибокодумності не мали і сотої долі того впливу на своїх сучасників, який мав Вольтер... Для нас Вольтер, — цілком справедливо резюмує Шашков, — іще довго не втратить свого значення тому, що ті суспільні недоліки, котрі він виставляв на світ божий, іще не зовсім віджили свій час»⁷.

Статті Шашкова про Вольтера були спробою розібратися у лабіринтах багатой і суперечливої вольтерівської думки. С. С. Шашков першим у російській літературі минулого століття виступив з широкою, узагальнюючою, критичною характеристикою світосприймання французького просвітителя, що й досі не втратила свого значення.

¹ Вольтер. Философские повести. Госиздат худож. л-ры, М., 1960, стор. 295.

² «Дело», 1872, № 6, стор. 314.

³ «Дело», 1870, № 5, стор. 51.

⁴ «Русская мысль», 1880, № 7, стор. 20.

⁵ «Дело», 1870, № 12, стор. 194.

⁶ Там же, стор. 195.

⁷ Там же.

З М І С Т

А. Д. Перевозов. Про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних умов соціалістичної революції	3
Є. Б. Мазаєва. Обґрунтування В. І. Леніним пролетарського морального ідеалу в боротьбі з народництвом і «легальним марксизмом»	14
О. С. Антоненко. В. І. Ленін про роль єдиноначальності у керівництві виробництвом	21
О. М. Степанченко. Про чесність і правдивість як особисті моральні якості будівника комунізму	32
А. В. Маргуліс. Про поняття «потреба»	39
І. Г. Ніцевич. До питання про спосіб існування знання (про взаємовідношення між повідомленням, знаком, інформацією і сигналом)	50
В. М. Вельцман. Роль середовища у пізнанні та деякі питання співвідношення об'єктивного і суб'єктивного	60
А. О. Іваніщенко. Деякі особливості руху мікрооб'єктів	67
О. І. Головін. Про сторони математизації науки	75
Л. М. Стеценко. Про діалектику одиничного, особливого, загального	87
Н. М. Матвієнко. Деякі зауваження про суб'єктивно-ідеалістичні погляди феноменологічної естетики на природу мови	92
<u>О. С. Слабкий</u> . С. С. Шашков про французького просвітителя Вольтера	101

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия философии

Выпуск 3

(на украинском языке)

Редактори *О. М. Відмиш, С. Д. Цай*
 Техредактор *Л. Т. Момот*
 Коректор *Т. С. Перепелиця*

Здано до набору 31/І 1967 р. Підписано до друку 15/VII 1967 р. БЦ 50445. Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 7 друк. арк., 9,8 умовн. друк. арк., 9,3 обл.-вид. арк. Зам. 491. Тираж 500. Ціна 56 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі. Харків, Університетська, 16.

